

A.MANSUROW, D.KARIMOWA

SAZ

5-nji synp üçin derslik

Gaytadan işlenen 6-njy neşir

Özbekistan Respublikasynyň Halk bilimi ministrligi
tarapyndan hödürlenildi

Gafur Gulam adyndaky
neşirýat-çaphana töredijilik öyi
Daşkent – 2020

UO'K 372.878(075)

KBK 85.31

M 24

«Özbekistan Respublikasynyň 2002-nji ýyldaky derslikler konkursynyň ýeňijisi»

S y n ý a z a n l a r :

Şermat Ўarmatow – “Bulbulcha” çagalar horunyň čeper ýolbaşçysy, Özbekistanyň halk artisti, professor;

Akmal Utayew – Özbekistan döwlet Konservatoriýasynyň ýanyndaky Zehinli çagalar akademik liseyiniň dirižörlyk predmeti uly mugallymy;

Faýziýewa Feruza – Daškent şäheriniň Üçdepe tümenindäki 4-nji orta mekdebiň “Saz medeniýeti” mugallymy;

Gülnara Musaýewa – Özbekkonsert döwlet edarasynyň Milli tans we horeografiya sungatyny ösdürmek bölüminiň başlygy.

E k s p e r t l e r :

Şoira Hakimowa – Daškent şäheriniň Çilanzar tümenindäki 281-mekdebiň “Saz medeniýeti” mugallymy.

Wasila Gapparowa – Daškent şäheriniň Üçdepe tümenindäki 203-mekdebiň “Saz medeniýeti” mugallymy.

Eliňizdäki «Saz» dersligi Respublikamzyň umumy orta bilim berýän mekdepleriň 5-nji synp okuwçylary üçin Döwlet tälim standarty esasynda döredilen. Ondan ýer alan nazary we amaly materiallar hem-de saz we aýdynımlar okuwçylary saz sungatynyň käbir žanrlary bilen ýakyndan tanyşdyrýar. Olary milli buýsanç we watanperwerlik duýgularity esasynda terbiýeleýär.

Mansurow A, Karimowa D.

Saz: 5-nji synp üçin derslik. Gaýtadan işlenen 6-njy neşir. – D.: Gafur Gulam adyndaky neşirýat-çaphana döredijilik öyi, 2020. – 96 s.

«Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň
hasabyndan çap edildi»

UO'K 372.878(075)

KBK 85.31

© Awaz Mansurow, Dildora Karimowa.

© Gafur Gulam adyndaky neşirýat-çaphana
döredijilik öyi, 2020

ISBN 978-9943-6113-4-4

SÖZBAŞY

Eziz okuwçylar! 5-nji synp “Saz” dersligindäki temalar arkaly siz özbek we türkmen halk we Yewropa saz gurallary, sazlary we aýdymalary, tans sungaty, jahan saz medeniýeti dürdäneleri baradaky maglumatlara eýe bolarsyňyz.

Özbegistanymyzda uly işler amala aşyrylyar. Tälim, sport, sungat ugry ösüş gazandy. Ýurdumyza bagыşlanyp döredilen täze eserler, sazlar we aýdymlar bolsa bütin dünýä boyunça ganat ýáyyp, ýaşlarymyzy garaşsyzlyk ruhunda terbiýelemäge hyzmat edýär. Eliňizdäki derslik Watan duýgusyny kalbyňza siňdirip, aýdym-saz baradaky bilimleriňizi artdyrmagà hyzmat etjekdigine ynanýarys.

Awtorlar

...Saz adamy jadylaýar, ýagsylyga, mähir-şepagata, muhabbete, şirin arzuwlara ündeýär, ýaman ýoldan gaýtarýar, oýlandyrýar, agladýar, güldürýär.

... Saz adamyň durmuşynyň kömекçisi we ýoldaşydyr.

... Saz bizi adamkärcilige çağyrýan ses.

... Sazy ýagtylyga, ýanyp duran çyralara meňzetmek bolar.

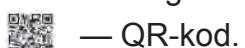
Awaz Mansurow

Şertli belgiler:

?! — Soraglar we ýumuşlar;

— Saz sowady;

— Synp fonotekasyndan
nusga diňläň;

— QR-kod.

I ÇÄRÝEK

ORKESTRLER BARADA

1-2-nji dersler. ORKESTRLER. BARADA. ÖZBEK HALK SAZ GURALLARY ORKESTRI WE ONUŇ ÜFLENIP ÇALYNÝAN SAZ GURALLARY TOPARY

Orkestr – dürlü sazandalar toparlaryndan düzülen topar bolup, görkezilen düzüm üçin döredilen saz eserini ýerine ýetirýär. Hem-mämiz bilýän kiçi ansamblardan tapawutlylykda, olarda sazandalaryň sany köp bolup, birnäçe topardan ybarat bolýar. Orkestrler saz gurallarynyň düzümi gurluşyna görä dürlüce bolýar:

Simfonik orkestr, Üflenip çalynýan saz gurallary orkestri, Kirişli orkestr, Estrada orkestri, Özbek halk saz gurallary orkestri şolara degişlidir.

Ähli halklaryň hem öz saz gurallaryndan düzülen orkestri bolmagynyň mümkünligini nygtamak gerek. Sanap geçen orkestrlerden daşary düzümi kemeldilen **kamer** (kiçi) orkestrler hem duşýar.

Uzak döwürlerden bări halkmyzyň arasynda giň ýaýan sazlasrymyzdan 1936-njy ýylda birinji halk saz gurallary orkestri düzülen. Saz gurallarymyzdan käbirleri temperasiýa edilip (ýagny, birmeňzeş sazlanychyna ýakynlaşdyrylyp), uly-kiçi görnüşleri işlenip çykyldy. Bulara uly-kiçi naýlary, uly-kiçi gyjaklary, čeňleri, rubaplary, dutarlary girizmek mümkün.

Beýle orkestr üçin Özbegistanyň kompozitorlary täze eserler döretdiler, halk sazlaryny gaýtadan işlediler, dünyä nusgawy kompozitorlarynyň eserlerini uýgunlaşdyrdylar.

Özbek halk saz gurallary orkestri 5 topardan düzülen bolup, birinjisi üflenip çalynýan saz gurallary toparydyr. Üflenip çalynýan saz gurallary toparyna – naýlar, kiçi naý, goşnaýlar, surnaýlar, ýeri gelende, kerneýler hem girizilýär.

Symp fonotekasyndan «O'zbek xalq cholg'ulari orkestri» ýerine ýetirmeginde Saýfi Jeliliň «Kalbimda» we Farhod Alimowyň «Ohista» sazyny diňläň.

**ÖZBEGISTAN RESPUBLIKASYNYŇ
DÖWLET SENASY**
(Özbek dilinde)

Sözleri Abdulla Oripowyňky

Sazy Mutal Burhanowyňky

Dabaraly

f

1. Ser- qu - yosh,   hur   o'l - kam,   el-

ff

ga   baxt, na - jot,   Sen o'- zing   do'st-lar - ga   yo'l-dosh,   meh-ri-

p

bon!   Meh - ri - bon!   Yash -na - gay   to   a - bad il-

f

mu fan,   i - jod,   Shuh-ra - ting   por - la - sin   to - ki   bor ja-

Naqarot:

hon!   OI -   tin bu   vo - diy - lar -   jon O'z - be - kis-

ff

ton,   Aj- dod - lar   mar - do - na ru -   hi sen-ga yor!   U - lug'

Musical score for the song 'Olamni mahliyo'. The score consists of three staves of music. The first staff starts with dynamic ***ff***, the second with ***f***, and the third with ***mf***. The lyrics are written below the notes. The first staff contains the lyrics 'xalq qud - ra - ti jo'sh ur - gan za - mon, O - lam - ni mah - li - yo ay - la -'. The second staff begins with 'gan di - - yor!', followed by '2. Bag' - ri'. The third staff continues with 'gan di - - yor!'. Measure numbers 1. and 2. are indicated above the first and second staves respectively.

Serquyosh, hur o'l kam, elga baxt, najot,
Sen o'zing do'stlarga yo'l dosh, mehribon!
Yashnagay toabad ilm-u fan, ijod,
Shuhrating porlasin toki bor jahon!

N a q a r o t :

Oltin bu vodiylar – jon O'zbekiston,
Ajdodlar mardona ruhi senga yor!
Ulug' xalq qudrati jo'sh urgan zamon,
Olamni mahliyo aylagan diyor!

Bag'ri keng o'zbekning o'chmas iymoni,
Erkin, yosh avlodlar senga zo'r qanot!
Istiqlol mash'ali, tinchlik posboni,
Haqsevar, ona yurt, mangu bo'l obod!

N a q a r o t

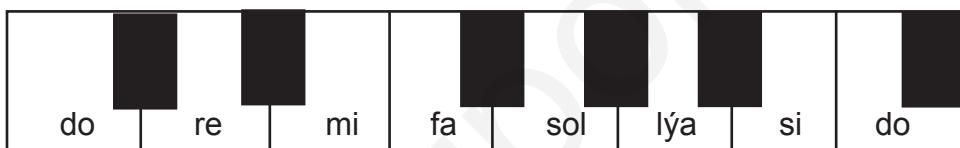
Oltin bu vodiylar – jon O'zbekiston,
Ajdodlar mardona ruhi senga yor!
Ulug' xalq qudrati jo'sh urgan zamon,
Olamni mahliyo aylagan diyor!

SAZLY SESLERİŇ DÖREDILIŞI

S e s l e r tebigatda iki hili bolýar: şowhunly sesler we sazly sesler. Jisimleriň kakylmagy ýa-da saz guraly çalynmagy sebäpli howada tolkunlanma emele gelip, daş-töwerege sesler ýaýraýar. Olar anyk belentlige eýe bolan seslere we belentligi näanyk seslere bölünýär.

S a z l y s e s l e r belent-pesligi, uzyn-gysgalygy, tembri we güýji bilen bir-birinden tapawutlanýar. XI asyrdan başlap bütün dünýä sazly sesler derejeleriniň atlandyrlyşy – DO, RE, MI, FA, SOL, LÝA, SI bolup ýaýrandyr. Pianinonyň klawişleriniň böleginde we nota hatarynda görnüşi aşakdaky ýaly:

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Orkestr näme we onuň nähili görnüşleri bolýar?
2. Birinji özbek halk saz gurallary orkestri haçan döredilipdi?
3. Özbek halk saz gurallary orkestri näçe topardan ybarat?
4. Üflenip çalynýan saz gurallary toparyna haýsy saz gurallary girýär?
5. Özbegistan Respublikasynyň Döwlet senasyny aýdyp, awtorlaryny gysgaça häsiýetlendirip beriň.
6. Sazly sesleriň döredilişi barada nämeleri bilýärsiňiz?

**3-nji ders. ÖZBEK HALK SAZ GURALLARY
ORKESTRINIŇ KIRIŞLI-KAKMA WE DYRNAP ÇALYNÝAN
SAZ GURALLARY TOPARY**

Özbek halk saz gurallary orkestriniň kirişli-urma we mizroblı saz gurallary toparlary partitura üflenip çalynýan saz gurallary toparyndan soň aşaky nota hatarlaryny birleşdirip ýerleşdirilýär.

K i r i ş l i - k a k m a saz gurallary toparyna I we II čeňler girýär, aýry-aýry hatarlara ýazylýar.

Sanap geçen toparlar, saz gurallary ýekelikde we goşulyşyp esasy heňi ýerine ýetirmek bilen birlikde, ýoldaş (2-nji derejeli) heň ýollary we usul-garmoniya görnüşlerinde goşulyşmagy-da mümkün.

Dyrnap çalynýan (mizroblı) saz gurallary topary iň uly topar hasaplanýar. Oňa prima rubaplary, kaşgar rubaplary, owgan rubaplary,

dutarlar, dutar-baslar, dutar-kontrabaslar girýär we aýry-aýy hatarlara ýazylýar.

Synp fonotekasyndan «O'zbek xalq cholg'ulari orkestri» ýerine ýetirmeginde Farhod Alimowyň «Konsert»inden 3-nji bölegini eserini diňläň.

AZIZ USTOZLAR (Özbek dilinde)

Sözleri **Tolkunyňky**

Sazy **Sobir Babaýewiňki**

Mylaýym

6 | : | Do- im a - ziz hur-ma-tin-giz, U- nut- may-miz

Naqarot:

meh- na- tin- giz. Jo- na- jon- lar, meh- ri- bon- lar, a- ziz, a - ziz

The musical score consists of four staves of music in G clef, 2/4 time, and B-flat key signature. The lyrics are written below each staff. The first two staves begin with measure 1.3. The third staff begins with measure 2.4. The fourth staff concludes with a double bar line and a repeat sign.

1.3. 2.4.

us - toz - lar, us - toz - lar. Bo - shi - miz - ni
si - la - din - giz, Biz - ga oq yo'l ti - la - din - giz.
Jo - na - - jon - lar, meh - ri - bon - lar,
A - ziz us - toz - lar,

1.3. 2.4. §

Doim aziz hurmatingiz,
Unutmaymiz mehnatingiz.

N a q a r o t :

Jonajonlar, mehribonlar,
Aziz ustozlar.

Boshimizni siladingiz,
Bizga oq yo'l tiladingiz.

N a q a r o t

Sizlar bizning baxtimizsiz,
Dillardagi ahdimizsiz.

N a q a r o t

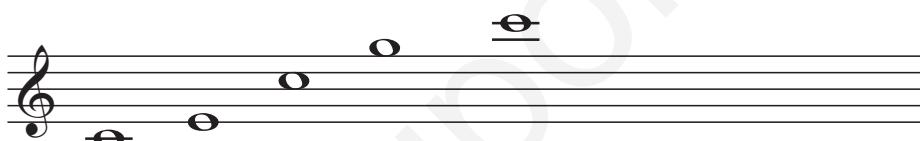
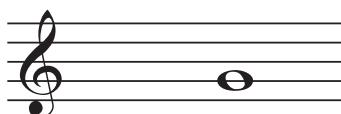
Sizga izzat, sizga hurmat,
Yosh qalblarda bo'ling har vaqt.

SAZDA AÇARLAR

Sazda 10 sany açar bar. Olar sazlaryň we adam sesiniň ýaňlanyş belentligini nota geçirmekde ýa-da ýerine ýetirip bermekde uly amatlyklary döredýär. Giň ýaýran, hemme bilmeli bolan açarlar 2 sany – **S k r i p k a** açary we **B a s** açary.

Skripka açary 1-nji oktawadaky «sol» notasyny görkezýär:

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Özbek halk saz gurallary orkestriniň kırıslı-kakma we dyrnalyp çalynýan saz gurallaryny tapyň.

1.

2.

3.

2. F. Alimowyň "Konsert"ini diňläp, haýsy kakylip çalynýan saz gurallarynyň ýařyny aňdyňyz?.
3. Sazda näçe açar bar? Giň ýaýrlanylary haýsylar?
4. "Aziz ustozlar" aýdymyny bilelikde aýdyp, gowy öwreniň.

4-nji ders. ÖZBEK HALK SAZ GURALLARY ORKESTRINIŇ KIRIŞLI-KEMANLY SAZ GURALLARY TOPARY

Özbek halk saz gurallary orkestriniň kirişli-kemanly saz gurallary toparyna I, II Gyjaklar, Gyjak – altlar, Gopuz – baslar, Gopuz – kontrabaslar girýär we olar 5 sany nota çyzygyny eýeläp, partituranyň iň aşaky böleginden ýer alýarlar. Sanap geçilen saz gurallary eseriň esasy sazyny – heňini ýerine ýetirmek bilen birlikde ýoldaş heňler we usullar – garmoniýa görnüşlerinde goşulyşmagy-da mümkün.

Synp fonotekasyndan Farhad Alimowyň «Shodiyona» eserini dinlăň.

NOTALARYŇ BAS AÇARYNDA YERLEŞİŞİ

Bas açary kiçi oktawadaky “fa” notasyny görkezýär:

Ýokary sesleriň ýaňlanyşy skripka açarynda, pes sesleriň ýaňlanyşy bas açarynda ýazylýar:

Do   re   mi   fa   sol   lýa   si   do

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Özbek halk saz gurallary orkestri nähili topar?
2. Özbek halk saz gurallary orkestriniň kirişli kemanly saz gurallary toparyna nähili sazlar girizilen?
3. Bas açary haýsy oktawadaky “fa” notasyny görkezýär?
4. Bas açary nähili ýazylýar?

5-nji ders. ÖZBEK HALK SAZ GURALLARY ORKESTRINIŇ KAKYLYP ÇALYNÝAN SAZ GURALLARY TOPARY

Özbek halk saz gurallary orkestriniň kakylyp çalynýan saz gurallary toparynda dep, negera, kaýrak, şakyrdawuk ýaly özbek halk saz gurallary bilen birlikde Ýewropa saz gurallary – litawralar, baraban, tarelka ýalylary hem duşmak mümkün.

Kompozitorlar we orkestr üçin saza geçiriji hünärmenler partitura-sy ýazylýan eser harakterine, obrazyna garap kakylyp çalynýan saz gurallaryny seçip alýarlar. Meselem: toý suratlandyrlyan eserlerde negera, aýdymlarda dep, horezmçe tansda kaýrak, uýgurça sazda şakyrdawuk ulanylsa gaty ýerlikli bolar. Ýewropa saz gurallary hem ýaňlanýan sazy has-da baýlaşdyryar.

**1. Dep. 2. Gaýrak. 3. Nagara.
4. Safoýyl.**

Synp fonotekasyndan “O’zbek xalq cholg’ulari orkestri” ýerine ýetirmeginde Awaz Mansurowyň “Yangra doyra, jarangla!” eserini diňläň.

OLTIN KUZ QO'SHIG'I
(Özbek dilinde)

**Sözleri Narmurad Narzullaýewiňki
Şadyýan**

Sazy Awaz Mansurowyňky

1. Ko'r-kam o'l - kam sha - mo - li, Shod - lik - dan quv - nar yu-
rak. E - sar me - zon sha-mo - li,
Kuz- dan be - rib u da - rak.
Til - lo rang - li yap-roq - lar
Yer - ga qa- lin to' - ki - lar. Qay - nar ti - niq
bu - loq - lar, Qalb-da or - zum u - sha - lar. Ol - tin ku-
zim, ol - tin kuz, Xush ke - lib - san o'l-

2– Saz, 5-nji synp.

kam - ga. Baxt qu - yo - shi cha - raq - lab,
Of - tob teg - di yel - kam - ga, of - tob teg - di
§
yel - kam - ga. Xush ke - lib - san,
ol - tin kuz ...

2. Bog'da ter to'kar bog'bon, To'kin bo'lsa dasturxon,
Hosilini teradi. Kuy-qo'shiq ham yarashar.
Dalada bobodehqon Bulbullar sho'x g'azalkxon,
G'allasini o'radi. Tinch bo'stonda sayrashar.
Naqarot:

SAZDA LAD WE TONALLYK DÜŞÜNJELERI

Sazly sesler dürlüce belent-peslige eýedigini bildiňiz. **Lad** diýip seshatar derejeleriniň özara mälim bir gatnaşyga aýdylýar.

Sazda halk lndlary bilen bir hatarda “**Mažor**” we “**Minor**” diýip atlandyrylýan ldlar giň ýáýran. Olar dürlüce häsiýete eýe. Eger mažor lady biraz güýçli, anyk we şähdi açýk bolsa, minor lady tersine, ýuwaş, ýumşak we müýnli seda berýär. **Lad** sazly eseriň häsiýetini kesgitlemekde-de möhüm faktordyr.

1 ton   1 ton $\frac{1}{2}$ ton   1 ton   1 ton   1 ton $\frac{1}{2}$ ton

Düzülişleri: **Mažor** – 1 ton, 1 ton, 1/2 ton, 1, 1, 1, 1/2 ton

Minor – 1 ton, 1/2 ton, 1, 1, 1/2, 1, 1 ton

Tapawutlandyrmaq, esasan, I–III basgańçaklaryň aralygynyň tonlarynyň jemine garap kesgitlenýär: mažorda – iki ton, minorda – bir ýarym ton.

Tonallyk diýip mažor ýa-da minor ladyny anyk bir notadan düzülmegine aýdylýar. Meselem: Do mažor, lýa minor, Sol mažor, mi minor we başgalar.

sol mažor

I   II   III   IV   V   VI   VII   I

mi minor

I   II   III   IV   V   VI   VII   I

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Kakylyp çalynýan saz gurallary toparyna haýsy saz gurallary girýär?
2. F.Alimowyň "Konsert" eserini siňläň, haýsy kakylyp çalynýan saz gurallary ýaňny aňdyňyz?
3. Sazda lad we tonallyk diýende nämäni düşünýärsiňiz?
4. "Oltin kuz" aýdymyny bilelikde aýdyp, gowy öwreniň.

6-njy ders. SIMFONIK ORKESTR WE ONUŇ KIRIŞLI-KEMANLY SAZ GURALLARY TOPARY

Simfonik orkestr-orkestrleriň görnüşleriniň içinde bütin dünýä giň ýaýranlygy bilen hemmä mälim. Onuň düzümine girýän saz gurallary we ýerine ýetiriliş ugurlary esasan XVIII asyrda şekillenen. Nemes kompozitory – Ý.Gaýdn, W.Mosart, Lýudwig Wan Bethowen, rus kompozitory Pýotr Iliç Çaýkowskiý, özbek kompozitory Mirsadyk Tajiýewler simfonik orkestr üçin ýokary döredijilik nusgalaryny döredip, simfoniýa, konsert, poema, uwertyura ýaly žanrlardaky eserleri ýazyp galdyrdylar. Bu orkestr üçin ençeme täze nesil kompozitorlary hem göreldeли eserleri döredip gelýärler.

Simfonik orkestrde saz gurallary 4 topara bölünýär we partiturada ýokardan pese aşakdaky ýaly ýerleşýär:

- üflenip çalynýan agaç sazly gurallary;
- üflenip çalynýan mis saz gurallary;
- urma-kakylýan saz gurallary;
- kirişli-kemanly saz gurallary.

Kirişli-kemanly saz gurallary topary – orkestriň iň esasy topary hasaplanýar. Bu topara I, II skripkalar, alt, wiolonçel, kontrabaslar girýär we olar 5 nota hatarlaryny eýeläp, partituralaryň iň peski böleginden ýer alýar. Sanap geçilen saz gurallary eseriň esasy heň ýollaryny ýerine ýetirmek bilen birlikde ýoldaş heňler we usul-garmoniya görnüşlerinde goşulyşmagy-da mümkün.

Synt fonotekasyndan W. Mosartyň "40-simfoniya"syny dinläň.

SAZDA DINAMIKI BELGILER

Saz-heň, aýdymlar ýerine ýetiriliş ýakymly bolmagy ýa-da käbir sazly obrazyn täsirini baýlaşdyryp, diňleyjilere eşitdirmek üçin sazda dinamiki belgiler ulanylýar. Ses nähili giňeldilýändigini görkezýän, italýançadan alnan bu belgileriň atlandyrylyşyny we manysyny bütin dünýä sazlary birmeňzeş düşünýärler.

Eziz okuwçylar ! Öňki synplarda dinamiki belgilerden p, f bilen tanşypdyňyz, indi bolsa şu belgilerden galanlaryny öwrenýäris.

Dinamiki belgiler aşakdaky ýaly ýazylýar we aýdylýar:

p (piano) – güýcsüz, ýuwaşja;

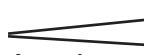
pp (pianissimo) – gaty güýcsüz;

mp (metso piano) – güýcsüsüräk;

f (forte) – güýçli, gaty;

ff (fortissimo) – örän güýçli;

mf (metse forte) – güýçlüräk;

 (crishchendo) – barha güýçlendirmek, gysga italýanca ýazylyşy – “cresc”;

 (diminuendo) – barha güýcsüzlendirmek, gysga italýanca ýazylyşy – “dim”.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Simfonik orkestr we onuň düzümine girýän saz gurallary toparlary barada aýdyp beriň.
2. Simfonik orkestr üçin ýazylýan eserler žanrlaryny bilyärsiňizmi?
3. Haýsy kompozitorlar simfonik orkestr üçin ýokary döredijilik nusgalaryny döredipdirler?
4. Kirişli-kemanly saz gurallary topary haýsy saz gurallaryndan düzülen?
5. “Oltin kuz” aýdymyny labyzly aýdyp beriň.
6. Sazda duşýan dinamiki belgileri gürrüň edip, düşündirip beriň.

7-8-nji dersler. SIMFONIK ORKESTRIŇ ÜFLENIP ÇALYNÝAN AGAÇ WE MIS SAZ GURALLARY TOPARY

Dünýäde üflenip çalynýan saz gurallarynyň görnüşi köp. Simfonik orkestre girizilen şeýle saz gurallary iki görnüşe – a g a ç we m i s üflenip çalynýan saz gurallaryna bölünýär.

Üflenip çalynýan agaç saz gurallary toparyna fleýtalar, goboýlar, klarnetler we fagotlar girýär. Bu toparyň ýerine ýetirmegi üçin saz partituranyň iň ýokardaky nota ýollaryna ýazylýar.

Üflenip çalynýan mis saz gurallary toparyna waltornalar (köplenç 4 sany), trubalar (2 sany), trombonlar (3) we tuba (1) girýär.

Symp fonotekasyndan F. Mendelsonyň "To'y marshi"ny diňläň.

Fleýta

Goboý

Klarnet

Fagot

Truba

Tuba

Trombon

Waltorna

BOLALARNING KO'ZLARI

(Özbek dilinde)

Sözleri Kambar Atanyňky

Sazy Muhammet Atajanowyňky

Allegro

Dun - yo - da eng sof, ti - niq,
Nur - lar ich - ra eng yo - niq. Ko' - rar rav -
shan va a - niq, Bo- la - lar - ning

ko'z - la - ri. Is - siq - dir yul - duz - la - ri,
Naqsh ol - ma - day yuz - la - ri.
Yol - g'on ayt - mas so'z - la - ri
1.
Bo - la - lar - ning ko'z - la - ri,
2.
Bo - la - lar - ning
ko'z - la - ri.

Dunyoda eng sof, tiniq,
Nurlar ichra eng yoniq.
Ko'rар ravshan va aniq,
Bolalarning ko'zlari.

Naqarot:

Issiqlikdir yulduzları,
Naqsh olmaday yuzları.
Yolg'on aytmas so'zlarni
Bolalarning ko'zlari.

Vatanim deb charaqlar,
Xalq baxtidan yaraqlar.
Doim do'stni so'roqlar
Bolalarning ko'zları.

Naqarot:

Tinchlik bo'lsin mustahkam,
G'am ko'rmasin biron dam.
Yashnab kulsin chinakam
Bolalarning ko'zları.

NOTA SÜÝNMELERINI UZALDÝAN BELGILER.

Nokatly nota

Heňleriň reňbe-reň çykmagy üçin kompozitorlar aşakdaky käbir notalar süýnmesini «nokatlar» kömeginde uzaldylýar.

No k a t l a r (.) kömeginde nota deň ýarpa uzalýar; ýene-de düşnükli bolar ýaly sanlar bilen görkezmek hem mümkün:

$$\textcircled{O} \text{ (4 çärýek)} - \textcircled{O} \text{ (6 çärýek)} = 4+2=6$$

$$\textcircled{J} \text{ (2 çärýek)} - \textcircled{J} \text{ (3 çärýek)} = 2+ 1= 3$$

$$\textcircled{J} \text{ (1 çärýek)} - \textcircled{J} \text{ (3 sekizlik çärýek)} = 1+0,5 = 1,5$$

$$\textcircled{J.} = \textcircled{J} + \textcircled{J} = \textcircled{J} \text{ } \textcircled{J} \quad \textcircled{J.} = \textcircled{J} + \textcircled{J} = \textcircled{J} \text{ } \textcircled{J}$$

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Simfonik orkestriň düzümine girýän üflenip çalynýan agaç we mis saz gurallary toparlaryna haýsy sazlar girýär.
2. F. Mendelsonyň "To'y marshi"ndan deňlenen parçada nähili üflenip çalynýan saz gurallarynyň ýaňy ýaýraýar?
3. Nokatly nota näme?

9-njy ders. SIMFONIK ORKESTRIŇ KAKYLYP ÇALYNÝAN SAZ GURALLARY TOPARY

Simfonik orkestriň kakylyp çalynýan saz gurallary toparynda 20-den artyk bütin dünýä ýaýran urma-kakylyp çalynýan saz gurallary ulanylmagy mümkün. Yöne litawralar, baraban, tarelka ýaly saz gurallary hemise ulanylýar.

Sazyň özbeklere mahsus ýaňlanmagy üçin Özbegistanyň kompozitorlary nagara we depleri ussatlyk bilen ulanyşlary gulagymyza siňip gidendir. Bu heňlerde özgeçe joşgunlyk bar.

Barabalar

Tarelkalar

Litawralar

Symp fonotekasyndan Awaz Mansurowyň "Navro'z bay-ramiga!" uwertýurasyny diňläň.

CHUMOLI

(Özbek dilinde)

Sözleri R.Ishakowyňky

Şadyýan

Sazy Alyşir Rasulowyňky

Chu- mo - li, chu - mo - li – Char- chash ni - ma bil - may - di.
 Chu-mo - li, chu-mo - li – Meh-nat qi- lib tin - may - di.
 Don yi - g'ib tol - mas ish - dan – Chu- mo - li, chu- mo - li.
 Muh - toj bo'l-may-di qish - da – Chu-mo-li, chu-mo-li. Hur-mat-la-shar
 bir - bi - rin, Ha - lol - lik no - ni shi - rin.

Naqarot:

Chumoli, chumoli –
 Charchash nima bilmaydi.
 Chumoli, chumoli –
 Mehnat qilib tinmaydi.
 Don yig'ib tolmas ishdan –
 Chumoli, chumoli.
 Muhtoj bo'lmaydi qishda –
 Chumoli, chumoli.
 Hurmatlashar bir-birin,
 Halollik noni shirin.

Ish zavqin sezar bari –
 Chumoli, chumoli.
 Birlashib o'zar bari –
 Chumoli, chumoli.
 Hurmatlashar bir-birin,
 Halollik noni shirin.

LIGA

Liga hem nota süýnmelerini uzaldýan belgilere girýär. Onuň kömeginde nota süýnmesini islendikçe uzaltmak bolýar.

Şeýle ýagdaýlarda nota sesini 1 demde aýtmak ýa-da käbir saz guralynda üznuksiz ýerine ýetirip durmaly.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Simfonik orkestriň kakylip çalynýan saz gurallary toparynda näçe saz guraly ulanylmagy mümkün? Hemiše ulanylýanlary haýsylar?
2. Simfonik saz has-da özbekçe ýaňlanmagy üçin nagara we dep ulanylmagyna nähili garaýarsyňz?
3. Awaz Mansurowyň «Navro'z bayramiga!» uwertýurasyny diňläp, alan täsirleriňiz barada aýdyp beriň.
4. «Chumoli» aýdymynyň awtirlary kimler?
5. “Liga” diýende nämäni düşünýärsiňiz?

BERKITMEK ÜÇIN ÝUMUŞLAR I ÇÄRÝEK

1. Özbek halk saz gurallary orkestriniň kakylip çalynýan saz gurallary toparyny tapyň.

a)

b)

d)

2. Simfonik orkestriň üflenip çalynýan ağaç saz guralyny tapyň.

a)

b)

d)

3. Bas açaryndaky Do notasyny anyklaň.

a)

b)

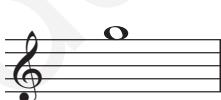

d)

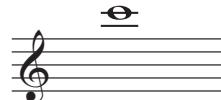
4. Skripka açaryndaky Do notasyny anyklaň.

a)

b)

d)

5. Dinamiki belgileriň atlaryny anyklaň.

f

f

p

>p

II ÇÄRÝEK

HOR SUNGATY. SAZDA WOKAL-SIMFONIK ŻANRLAR

1–2-nji dersler. HOR SUNGATY. HOR TOPARLARYNYŇ GURLUŞY WE GÖRNÜŞLERİ

Saz medeniýetinde hor sungaty uly ähmiýete eýe. **Hor – köp sesde aýdym aýdýan uly topardtr.** Hor sözünü iki hili manyda düşünmek mümkün. Birinjisi – ýerine ýetiriji topar bolsa, ikinçisi – hor toparynyň ýerine ýetirişine niýetlenip ýazylan saz eseri. Hora gatnaşyjylaryň sany 20–30 sanydan başlap, kä halatlarda 1000 we ondan artyk adam bolmagy-da mümkün. Saz gurallarynyň ýerine ýetirmeginde köp sesli sazy diňlänimiz ýaly, hor arkaly hem iki, üç we ondan artyk sesli eserleri ýerine ýetirmegi we diňlemegi öwrenipdik.

Hor toparlary hem kadalara laýyklykda birnäçe görnüşe bölünýär. Diňe çagalardan düzülen hor – *çagalar hory*, aýal-gyzlardan düzülen hor – *aýal-gyzlar hory*, erkeklerden düzülen hor – *erkekler hory* diýlip atlandyrylyär. Erkekler we aýal-gyzlardan düzülen hora *garyşyk hor* diýilýär. Çagalar hory garyşyk horda-da gatnaşmagy mümkün.

Horda 4 hili ses bar: çagalara we aýal-gyzlara mahsus bolan ses – **soprano** we **alt** diýilýär. Erkeklerde mahsus bolan – **tenor** we **bas** deyiladi. Sanap geçen seslerdäki her bir aýdym aýdyjy diňe öz wezipesini düşünmek bilen dogry ýerine ýetirende horuň kämil, ýakymly we çeper obrazly eşidilmegine mümkünçilik döredilýär.

Hora gatnaşyjylaryň sanyna garap **kamer hory, uly hor, ýygynny hor** diýlip atlandyrylyär.

Hor toparlary hor eserini orkestr ýa-da saz gurallarynyň goşulyşmagynda ýerine ýetirýärler. Saz gurallary goşulyşmazdan, diňe öz seslerinde aýdym aýdýan hor toparyna **capella** diýilýär. Kapella ýerine ýetirilişi üçin ýazylan hor eseri **a capella** diýlip atlandyrylyär.

Hor toparlarynyň sahna çykmagy, şowhunsyz ýerleşishi we çykyp gidişini dersiň dowamynда okuwçylaryň kömeginde amalda görkezip bermek mümkün:

Sahna çykylanda ilki 1-nji hatar çykyp ýerleşyär, soň galan hatarlar ýerleşyäri

Sahnadan çykyp gidilende 1-nji hatar bir ädim öňe süýşüp, galan hatarlaryň tertip bilen çykyp gitmegine garaşýar. Muňa— sahna me-deniyeti diýilýär.

Synp fonotekasyndan Naira Sharafiyewanyň "Childirma chola" aýdymyny diňläň.

YOMG'IR YOG'ALOQ (Özbek dilinde)

Sözleri F.Şohysmaýlyňky,

Sazy B.Umidjanowyňky

Allegretto

The musical score consists of four staves of music. The first staff starts with a forte dynamic (f) and includes lyrics: "Yom-g'ir yog', yo-g'a - qol". The second staff begins with a piano dynamic (p) and includes lyrics: "La-la-la-la-la, la - la - la-la- la, la - la - la - la - la, la - la - la - la - la, ". The third staff continues with lyrics: "chaq-mo-g'ing - ni cha - qa qol. La - la - la - la - la, la - la, ". The fourth staff concludes with lyrics: "La - la - la - la - la, la - la - la - la, Qo' - zi - qo - rin to'p - to'p-to'p, ". The music is in 2/4 time, major key, and features eighth-note patterns.

La - la - la - la-la, la - la. **p** Biz te-ray-lik ko'p-ko'p-ko'p.
f
 Yer - ga tush - sin os - mon - dan. Biz te-ray-lik ko'p-ko'p-ko'p.

f
 Yom - g'ir yog' yo - g'a qol, da - la qir-ga o - qa - qol.
 La - la - la - la - la, la - la - la - la - la, la - la - la - la - la

f
 O't ko'kar-sin mo'l- mo'l, o-chi- la-qol - sin- tez-tez chuch-mo-ma-yu
f
 la - la - la. la - la - la - la - la. Chuch-mo-ma-yu

p
 qo-qi- gul chuch-mo-ma-yu qo-qi- gul, la-la- la - la - la - la - la - la-gul...
f
 qo-qi- gul chuch-mo-ma-yu qo-qi- gul, chuch- mo - ma - gul

Meno mosso

yom-g'ir yog',
yo-g'a-qol,
yo-g'a-qol !

Yom-g'ir yog',

FERMATA

Fermata¹ nota we pauzalaryň uzynlyk mukdaryny 1,5-2 essä çenli süyndirmek üçin ulanylýan ýörite belgi. Ol ýa-da şekilde bolup notalaryň we pauzalaryň üstüne ýa-da astyna goýulýar.

Allegretto

Fermatanyň uzynlygy eseriň çeper manysyna we umumy häsiyete bagly bolýar. Fermatalar özbek milli uly aýdymalarynda-da köp ulanylýar.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Hor diýende nämäni düşünýärsiňiz we nähili hor görnüşlerini bilýärsiňiz?
2. “Tenor” we “Bas” sesleri kimlere mahsus?
3. Naira Şarafiyewanyň “Childirma chola” aýdymynda nähili sesleri diňlediňiz?
4. Fermata diýende nämäni düşünýärsiňiz?

3-4-nji dersler. HORDA ÝERINE ÝETIRMEK ÜÇIN HALK AÝDYMLARYNY KYBAPLAŞDYRMAK

Professional kompozitorlar hor üçin original eserler döretmek bilen birlikde halk aýdymalaryny hem köp sesli edip hora kyaplaşdyrylan. XX asyryň 50-nji ýyllaryndan başlap Mutal Burhanowyň sazsyz horlary nusga derejesinde abraý gazanypdyr. Bu babatda onuň “Yorlarim”, “Endi sendek”, “Bibigul”, “Sari ko’hi baland” ýaly eserlerini sanap geçmek bolýar.

Soňluk bilen M. Burhanowa egindeş bolup ençeme kompozitorlar halk aýdymalaryny hor üçin kyaplaşdyrdylar. Bulara Sabir Babaýewiň “Chaman ichra”, Ikram Akbarowyň “Qoyilman”, Batyr Umidjanowyň “Qilpillama”, Şermat Ýarmatowyň “Boychechak”, “Chittigul”, “Qari chumchuq chaqimchi”, Mustafo Bafoýewiň “Mavrigi” ýaly eserlerini mysal getirmek mümkün.

¹ fermata (*ital.*) – тогтамак, säginmek.

Symp fonotekasyndan Mutal Burhanowyň saz gurallary
goşulyşmazdan hora laýyklan “Yorlarim” eserini diňläň.

BOYCHECHAK
Özbek halk aýdymy
(Özbek dilinde)

Şermat Yarmatowyň
çagalar hory üçin niyetlenen

Janly, şadyýan

p

Bo - la, bo - la, bo - la bo - la,

(Chapak)

A musical score for a vocal piece, likely a children's song or nursery rhyme. The score consists of five staves of music, each with a treble clef and a key signature of one flat (B-flat). The music is divided into measures by vertical bar lines. The lyrics are written below the notes in both English and Uzbek. Measure 1: "bo - la, bo - la, bo - la, bo - la" (repeated twice). Measure 2: "bo - la," followed by a break, then "Boy - che - chak". Measure 3: A measure of rests marked with 'x'. Measure 4: "Boy - che - cha - gim" (repeated twice). Measure 5: "boy - lan - di," followed by a break, then "hil - lo - li," and "ham - yon". Measure 6: "qo - zon" followed by a break, then "to' - la" and "ham - yon". Measure 7: "ay - ron - di" followed by a break, then "til" and "lo - li". Measure 8: "Ay - ro - ning - dan" followed by a break, then "Ham - ma bo - zor" and "bir bo - zor,". Measure 9: "ber - ma - sang," followed by a break, then "qo - zon" followed by a break, then "to - vo - g'ing" and "at - rof - la - ri". Measure 10: A final measure of rests marked with 'x'.

mf

vay - ron - di.
lo - la - zor.

Qat - tiq   yer - dan
qa - ta - lab   chiq - qan

boy - che - chak,
chak.

yum - shoq   yer - dan
Boy -

yu - ma - lab   chiq - qan
boy - che - chak.

che-
chak,

bo - la,   bo - la,   bo - la,   bo - la
bo - la,   bo - la,   bo - la,   bo - la

boy che - chak,
Boy - che - chak.

3. Boychechakni tutdilar,
Simyog'ochga osdilar,
Qilich bilan chopdilar,
Baxmal bilan yopdilar.

N a q a r o t :

Qattiq yerdan qatalab
chiqqan boychechak,
Yumshoq yerdan yumalab
chiqqan boychechak..

RITM (USULLAR)

R i t m – bu belli bir heňiş sazly sesleriniň uzyn-gysga bolup çalşyp durmagydyr. Islendik sazyň ýa-da aýdym heňiniň öz ritmi bar. Meselem, hemmämiz gowy bilýän “Chamandagul” halk aýdymynyň ritmi aşakdaky ýalydyr:

Özbek sazlarynyň we tanslarynyň, aýratynam, depimiziň usullary reňbe-reň we çylşyrymlydyr.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Halk aýdymalaryny hor üçin laýyklan haýsy kompozitorlary bilýärsiňiz? Eserlerini sanap geçiň.
2. Berlen ýumuşlardaky ölçegi aýdyň.

3. “Boychechak” aýdymyny kim hor üçin laýyklapdyr?

5-nji ders. SAZDA WOKAL-SIMFONIK ҶANRLAR

Saz sungatynda җанrlaryň köplügini gowy bilýärsiňiz we sanap berip bilýärsiňiz. **W o k a l - s i m f o n i k** җanrlar hem giň ýaýran.

“Wokal-simfonik” diýende nämäni düşünmeli?

“Wokal” – bu aýdym aýtmagy aňlatса, “simfonik” diýeni – simfonik orkestriň goşulyşmagyny aňladýар. Aýdym ýekelikde-de, hor hem aýtmagy mümkin. Şeýle görnüşde döredilip, ýerine ýetirilýän eserleriň җanrlaryny anyk bellemek mümkin. Bular wokal- simfonik sýuitа, poema, kasynda, kantata ýa-da oratoriýalara bölünýär.

Synp fonotekasyndan M. Bafoýewiň “Buxoroyi sharif” tele-opera dessanyndan parçalar diňlän

O'ZBEKISTONIM

(Özbek dilinde)

Sözleri F.Şaysmaýylyky,

Sazy Ş.Ramazanowyňky

Marş

1. Ko'r - kam di - yor - san, bag' - ri ba - hor - san,

Keng pax - ta - zor - san, gul - la - gin, O'z - be - kis - to -

nim! Jo - ney, keng pax - ta - zor - san, gul - la - gin,

Naqarot :

O'z - be - kis - to - nim! Pax-tang ka - bi oq,

Musical score for a traditional Uzbek song. The score consists of five staves of music in G major, 2/4 time. The lyrics are provided in English below each staff.

1. iq - bo - ling por - loq, pax-tang ka - bi oq,
iq - bo - ling por - loq, Sharq uz - ra ma - yoq, pax-ta - kor,
O'z - be - kis - to - nim! Sharq uz - ra ma -
yоq, pax - ta - kor, O'z - be - kis - to - nim! Jon,
O'z - be - kis - to - nim!

2.

O'z-be - kis - to - nim. O'z-be - kis - to - nim!

Tog'laringda kon –
Ma'danga makon,
Senga fido jon,
Gullagin, O'zbekiston!

Sen ona yurtim,
Durdonayurtim,
Mardonayurtim –
Gullagin, O'zbekistonim!

Naqarot:

Paxtang kabi oq,
Iqboling porloq,
Sharq uzra mayoq,
Paxtakor, O'zbekistonim!

PARTITURALAR WE KLAWIRLER

Islendik saz heňi eser hökmünde nota düşürilmek bilen, onuň görnüşü partitura ýa-da klawir şeklinde bolýar.

Partitura – ansambl, hor, orkestr üçin ýazylan eserleriň nota ýazuwydyr. Şeýle toparlaryň her bir gatnaşyjisy bilelikde ýerine ýetiryän heň ýollary, partiturada kadalar boyunça ast-üst edip köp hatarly mahsus nota depderine ýerleşdirilen bolýar.

Klawir bolsa şu ansambl, hor, orkestr ýa-da sahna eserleriniň sazyny ykjam edip, sesli we fortepianoda ýerine ýetirmek üçin niyetlenip ýazylan nota depderindäki ýa-da toplumlarda çap edilen görnüşidir.

Moderato $\text{♩} = 68$

Yekelikde

Soprano

Alto

Tenor

Bass

?! Soraglar we ýumuşlar

1. “Vokal simfonik” žanr näme?
2. Diňenen “Buxoroyi sharif” eserinde siz nähili wokal sesleri anykladyňyz?
3. Partiturada nähili kadalar bar we nähili ýerleşdirilýär?

6-7-nji dersler. KASYDA ŽANRY. KANTATALAR WE ORATORIÝALAR

Çeber söz ussasy, ýekelikde aýdym aýdýanlar, hor we orkestr üçin döredilen eserlerde haýsy-da bolsa bir beýik şahs beýgeldilse ýa-da Watany wasp edip, joşup aýdylsa, olary Kasyda žanrynda ýazylan, diýip bellemek mümkün. Kompozitor we şahyr hyzmatdaşlykda döredilik täze eser librettosyny, ýagny temany doly açyp berýän sözleri we goşgy teksti öňünden ylalaşyp ýazýarlar. Soň kompozitor bu libretto esasynda bitewi saz eseri – **k a s y d a** döretmäge girişýär. Kasydalar köpräk baýramlarda we dabaralarda ýerine ýetirilýär.

Wokal-simfonik saz ýonelişinde **k a n t a t a** žanry hem giň ýáýran. Bu žanrda döredilen eserlerde häzirki döwür, täze taryhyň möhüm wakalary görkezilýär. Kantatalar dabaraly, lirik we epik häsiýetde ýazylyp, birnäçe bölekden ybarat bolmagy mümkün. Gutarnykly mana eýe böleklerini aýry-aýry ýerine ýetirmek hem bolýar.

Oratoriýa wokal-simfonik sazyň iň iri žanry bolup, adatda, dramatik temada ýazylýar. Dramatik wakalar sözde we sazda duýlup dursa-da, ýekelikde aýdym aýdýanlar we hor sahnda hereket etmeýär. Oratoriýanyň kantatadan tapawudy onuň göwrümi taýyndan ululygy, epik-dramatik harakterde bolmagy we temasynyň giňligindedir.

Synp fonotekasyndan Gafur Kadirowyň "Maktabjon – oftobjon" kantatasyndan bölekler, M. Burhanowyň A. Oripowyň goşgy librettosyna ýazan "Alisher Navoiyga qasida" eserini diňläň.

OPPOQ QISH-EY, OPPOQ QISH

(Özbek dilinde)

Sözleri Polat Mömininiňki

Sazy Anatoliý Warelasýyky

Ýuwaşja

Dam ol- moq- da   da- la - lar,   Keng vo- diy- lar,

da - ra - lar. Fa-s(i)l zav - qi at - rof - ga, qo' - shiq bo' - lib

ta - ra - lar. Op - poq - qish - ey, op - poq - qish, Eh qor - la - ri

yum - shoq qish. Cha - na, kon - ki o'y - nat - gan

Quv - noq qish - ey quv - noq qish. Tar - nov - lar - da

su - ma - lak, Ko'l - lar oy - na yax - ma - lak.

Ay - ting, ay - ting bo'l - ma - sin, Hech kim yo'l - da charx - pa

lak. Op - poq qish - ey, op - poq qish, Eh qor - la - ri

yum - shoq qish. Cha - na, kon - ki o'y - nat - gan

Quv - noq qi - shey, quv - noq qish.

Dam olmoqda dalalar,
Keng vodiylar, daralar.
Fasl zavqi atrofga
Qo'shiq bo'lib taralar.

N a q a r o t :

Oppoq qish-ey, oppoq qish,
Eh qorlari yumshoq qish.
Chana, konki o'ynatgan
Quvnoq qish-ey, quvnoq qish.

Tarnovlarda sumalak,
Ko'llar oyna, yaxmalak.
Ayting, ayting, bo'lmasin,
Hech kim yo'lda charxpalak.

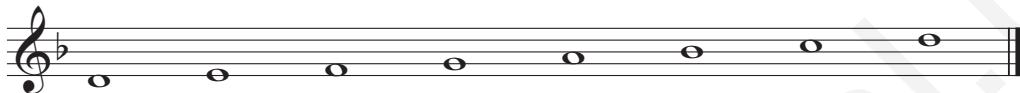
N a q a r o t :

Fa mažor.

Re minor.

؟ | Soraglar we ýumuşlar

1. Kasyda, kantata, oratoriýa žanrlary barada aýdyp beriň.
  2. “Oppoq qish-ey, oppoq qish” aýdymynyň awtorlary kimler?
  3. Berlen ýumuşlardaky ölçeg anyklaň.

BERKITMEK ÜÇİN YUMUŞLAR II ÇÄRÝEK

1. Horda näče hili ses bar?

- a) 3 hili;
  - b) 6 hili;
  - c) 4 hili;
  - d) 5 hili;

2. "Hor" diýende nämäni düşünýärsiňiz?

- a) sazandalardan düzülen topar;
  - b) aýdym aýdýanlar topary;
  - c) sazandalar we tansçylardan düzülen topar;
  - d) aýdymcýlar topary.

3.“Soprano” we “alt” sesleri kimlere mahsus?

- a) erkekler;
- b) aýallara we erkekler;
- c) aýal-gyzlara ýa-da çagalara;
- d) garyşyk horlara.

4. XX asyryň näçenji ýyllarynda Mutal Burhanowyň goşulyşmaýan horlary nusga derejesinde abraý gazanypdyr?

- a) 50-nji ýyllarda;
- b) 60-njy ýyllarda;
- c) 40-njy ýyllarda;
- d) 30-njy ýyllarda.

5. Aşakdaky rebusy sesiň atlaryny goýup okaň.

6. Aşakdaky maşkda “x” -iň ýerindäki ses uzynlygyny anyklaň.

Two musical staves. The top staff is in 2/4 time with a treble clef. It has four measures. The first and third measures have a note followed by an 'x'. The second and fourth measures have a note followed by a note. The bottom staff is also in 2/4 time with a treble clef. It has five measures. The first and fourth measures have a note followed by an 'x'. The second and fifth measures have a note followed by a note. The third measure has a note followed by a note.

7. Ritmini anyklaň.

A musical staff with a 2/4 time signature. It shows a sequence of eighth and sixteenth notes. The notes are grouped by vertical bar lines. There are ten groups of notes in total. The first group consists of an eighth note and a sixteenth note. The second group consists of an eighth note and a sixteenth note. The third group consists of an eighth note and a sixteenth note. The fourth group consists of an eighth note and a sixteenth note. The fifth group consists of an eighth note and a sixteenth note. The sixth group consists of an eighth note and a sixteenth note. The seventh group consists of an eighth note and a sixteenth note. The eighth group consists of an eighth note and a sixteenth note. The ninth group consists of an eighth note and a sixteenth note. The tenth group consists of an eighth note and a sixteenth note.

III ÇÄRÝEK

SAHNA SAZ ESERLERİ – BALET WE TANS SUNGATY, SAZLY DRAMA WE KOMEDIÝA, ÇAGALAR ÜÇİN SAZLY ERTEKİ-TOMAŞALAR

1-nji ders. SAHNA SAZ ESERLERİ

Sahna saz eserlerine – Opera, Balet, Sazly drama we komediýa, Operetta, Çagalar üçin döredilen sazly ertekiler, sazly tomaşalar girýär. Watanymyzyň her bir perzendi ýokarda atlary sanap geçen žanrlarda ýazylan saylama eserleri bilmegi, diňläp, tomaşa edip, olary bir-birinden tapawutlandyrmagy bilmelidirler. Şeýle žanrlarda döredilen eserleri sahnalaşdirmak üçin bütün dünyäde bolşy ýaly biziň Respublikamyzda hem mahsus teatr-tomaşa jaylary bar. Meselem, Alyşır Nowaýy adyndaky Uly Akademik opera we balet teatry, Mukymy adyndaky Respublikan döwlet sazly teatry, Operetta teatry, Özbek we rus ýaş tomaşاقылар teatrlary, Respublikan gurjak teatrlary, welaýatlarymyzdaky we şäherlerimizdäki Döwlet teatrlary.

**Alyşır Nowaýy adyndaky
Uly Akademik opera we balet teatry**

Mukymy adyndaky Respublikan döwlet sazly teatry

**Alyşir Nowaýy adyndaky
Uly Akademik opera we balet
teatry**

**Mukymy adyndaky Respub-
likan döwlet sazly teatry**

 Synp fonotekasyndan P.Çaýkowskiýniň "Oqqush ko'li" baletinden parçalar diňlăň.

SERHETÇINIŇ AÝDYMY

Sazy Gurbanguly Nuryýewiňki

Sözleri Nurmyrat Gurbanmyradowyňky

 Tempo di Marela

1,2

Go - ra - yan ser - het,   Ýa - rag e - lim - de.   Yü - rek - de Wa - tan,

Was - py di - lim - de.   Aý - dyp - dym ka - sam   Ak ýü - re - gim - den.

Ja -nym be - re - rin,   Geç - me - rin sen - den.   Geç - me - rin sen - den.

Goraýan serhet,
Ýarag elimde.
Ýürekde Watan,
Waspy dilimde.

G a ý t a l a m a :
Aýdypdym kasam
Ak ýüregimden.
Janym bererin,
Geçmerin senden.

Hiňlenip assa,
Aýdýaryn aýdym.
Dünýäm parahat,
Asmanym aýdyň.

G a ý t a l a m a :

SAZDA ÖLÇEGLER

Islendik ýaňlanýan ýa-da nota düşürilen saz eseriniň öz ölçegi bar. Ölcegsiz saz bolmagy mümkün däl. Bu bolsa eseri diňleyýä makul bolmagyna uly kömek edýär. Ölçegleriň aýdylyşy we ýazylyşy aşakdaky ýalydyr:

Iki çärýek – 2/4
Üç çärýek – 3/4
Dört çärýek – 4/4
Altydan sekiz – 6/8 we başgalar.

Sazda ölçeg sıfırları eseriň başlanyşında, açarlar we alterasiýa belgilerinden soň goýulýar.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Sahna saz eserlerine nähili tomoşalar girýär?
2. Respublikamyzdaky bar bolan teatrлary sanap bilersiňizmi? Haýsy teatrлara bardyňız ýa-da baryp tomaşa etmek isleýärsiňiz?
3. Diňlenen sazly parçalarynyz bir-birinden tapawutlanýarmy? Aýdyp beriň.
4. "Serhetçiniň aýdymy"nyň awtorlary kimler? Çala ses bilen aýdyp beriň.

2-3-nji dersler. BALET SUNGATY. ÖZBEK BALETI

Balet – saz we tans hereketleri arkaly obrazlar, wakalar döretmek sungatydyr. Balet eserini dramatik tema, tans, üm-yşarat, nepis hereketler, saz, sahna bezegleri we egin-eşikler düzýär.

Bütin dünýä meşhur bolan “Oqqush ko‘li”, “Qarsildoq” we “Uyqudagı go‘zal” baletlerini XIX asyrda ýaşan rus kompozitory Pýotr Iliç Çaykowskıy döredipdir. Bu baletleri biziň halkymyz hem gowy bilyär, söýüp tomaşa edýär. XX asyrda döredilen “Gayane”, “Spartak” (Aram Haçaturyan), “Bog‘chasaroy fontani” (B. Asafýew), “Romeo va Julyetta”, “Zolushka” (S. Prokofýew) baletlerini hem köpçülük bilyär.

Balet sungaty Özbegistanda hem ösen. XX asyryň 30-njy ýyllaryndan başlap «Paxta» (Roslawes), «Orzu» (I. Akbarow), «Sevgi tumori» (M. Aşrafy), «Tanavor» (A. Kozlowskiý) ýaly

baletler döredildi. 80-nji ýyllarda özbek kompozitory Ulugbek Musaýew tarapyndan döredilen «Hind dostoni» we «To'maris», Awaz Mansurowyň 1 perdeli «Sharq afsonası», Enwer Ergaşewiň «Humo» baletleri ile ýarady. 90-njy ýyllarda bolsa Mustafo Bafoýew «Ulug'bek burji» we «Nodira» milli tans usulyndaky baletlerini döretti.

Balet sungatyny ähli halklar birmeňzeş düşünýär we söýüp tomaşa edýär. Mundan soň hem ýokary nusgada özbek baletleri döredilip, bütin dünýä tanaldy.

Synt wideotekasyndan Ulugbek Musaýewiň «To'maris» baletinden parçalar tomaşa ediň ýa-da fonotekadan Awaz Mansurowyň «Sharq afsonası» baletinden saz diňläň.

SUMALAK
(Özbek dilinde)

Sözleri *Tohtamurat Bahramowyňky* Sazy Şermat Yarmatowyňky

§ Yuwaşja

Tar-nov-lar- da su-ma-lak, su-ma-lak, su-ma-lak, su - ma-

lak. Suv to-ma-di chak - chak, Chak-chak, chak-chak, chak-chak-

chak. Su- ma- lak ji - lo - la- nar,

Dur yo - g'ar, Of - tob - da til - lo - la-nar,

Nur yo - g'ar.

 Tugallash uchun

Chak - chak, chak - chak, chak - chak - chak!

Tomchilar billur rangda,
Qarang, qarang, qarang-a,
Ko'z yoshin qilmas kanda,
Attang, attang, attang-a.

Qishni kuzatsa kerak
Sumalak,
Bahordan berib darak...
Chak-chak, chak-chak,
chak-chak-chak.

DIRIŽÝORLYK SUNGATY

D i r i ž ý o r – saz eserini ýerine ýetiriji toparlara ýolbaşçылык edýän senetkärdir. Ol saz ugrunda čuňňur bilime eýe bolmalydyr. Dirižýor saz eserini köpcülikleýin ýerine ýetirilmegine čenli ýerine ýetiriji topar bilen bolan hemme taýýarlygy alyp barýar. Esasy ýerine ýetirilen wagtynda eseriň oýnalyş tizliginiň dinamiki öwüşginleri we ýerine ýetirijileri togtamak ýa-da ýerine ýetirmeli wagtlaryny görkezip durýar, topary birleşdirýär, ruhlandyrýär we eseri çeper ýerine ýetirilmegi üçin hereket edýär. Dirižýorlyk sungat we kär hökmünde XIX asyryň ahyry we XX asyryň başlarynda şekillenipdir. Dirižýorlar iki ugurda işleýär. Orkestr dirižýory we hor toparynyň dirižýory. Özbek dirižýorlaryndan M.Aşrafyny, D.Abdurahmanowany, Z.Haknazarowy, E.Azimowy, F.Abdurahimowany hem-de hor toparlarynyň dirižýorlaryna W.Umidjanowy, Ş. Ýormatowy, J. Şukurowlary mysal getirmek mümkün. Watanymyzyň saz medeniýetiniň ösmeginde dirižýorlyk sungatynyň barha ilerlemegi uly ähmiýete eýedir.

Soraglar we ýumuşlar

1. Balet näme?
2. Nähili özbek baletlerini bilýärsiňiz?
3. "To'maris" baletiniň awtory kim?
4. Pýotr Çaýkowskiý döreden we ýene başga meşhur baletleriň atlaryny bilýärsiňizmi?
5. "Oqqush ko'li"ni diňläniňizde size ýakan heňi çala aýdyp beriň.

4-5-nji dersler. ÖZBEK TANS SUNGATY. ÖZBEK TANS MEKDEPLERI

Her bir halkyň gadymdan şekillenip gelýän öz tans sungaty we şu tanslary aňladýan sazlary bolýar. Özbek halk tanslary hem giň ýáýran bolup, nepis hereketler we olara laýyk milli geýimler bilen çepeper obrazlar döredilýär.

«Dilxiroj», «Qari navo», «Zang», «Duchava» ýaly tans sazlary ýaňlananda göz öňümize anyk tans hereketleri gelýär. Soňky döwürde (XX asyryň 2-nji ýarymyndan başlap) Muhammetjan Mirzaýew, Bahtiýar Aliýew, Mustafo Bafoýew we başga kompozitorlaryň täze saz-heňleri esasynda özbek tans sungaty ösdi. Muňa Mukarrama Turgunbaýewa, Isohor Okilow, Kunduz Mirkarimowa, Ýulduz Ismatowa ýalylaryň sahnalaşdyran tanslary Özbegistanyň tans sungatynyň altın fonduna girizilen.

Synp fonotekasyndan M. Mirzaýewiň «Bahor valsi» eserini we başga tans sazlaryny diňläň.

BARKAMOL AVLOD

(Özbek dilinde)

Sözleri Ykbal Mürzäniňki
Şadyýan

Sazy Iroda Ýoldaşewanyňky

Bo - shi-miz - da of - tob bor, qo' - li - Miz - da
 ki - tob bor, o'r - ga - na - Miz, o' - sa - Miz,
 in - til - gan - ga to - le yor.
 Na - qa - dar ti - niq os-
 - mon, biz - ni - ki bar - cha im - kon,
 biz-ni - ki - dir ke - la - jak, yu-rak - da O'z-
 Naqarot:
 be - kis - ton. O - o - o - o, Qan - day go' - zal
 bu ha - yot, ko'n - gil - lar shod, yurt o - bod, or- zu-lar - ga
 bo'l qa - not, bar - ka - mol av - lod, Qan - day go' - zal

bu ha - yot, ko'n - gil - lar shod, yurt o - bod, or - zu- lar - ga

bo'l qa - not, bar - ka- mol av - lod, av - lod!

1. 2. Naqarot:

Qan - day go' - zal

bu ha - yot, ko'n - gil - lar shod, yurt o - bod,

or - zu-lar - ga bo'l qa - not, bar- ka - mol av - lod. Qan-

day go' - zal bu ha - yot, ko'n - gil - lar shod, yurt o - bod,

or - zu - lar - ga bo'l qa - not, bar - ka - mol av -

-lod, av - lod

To'lib oqsin daryolar,
Tinmasin sho'x navolar,
Ko'rib jamolimizni,
Qoyil qolsin dunyolar.

Dilni dilga bog'laymiz,
Yurt qadrini saqlaymiz,
Bobomizning ishonchin,
Biz, albatta, oqlaymiz.
O-o-o!

Naqarot:

Mukarrama Turgunbaýewanyň ömri we döredijiliği

Özbegistanyň halk artisti, Özbegistanyň görünüklü tansçı aýaly, baletmeýster, köpçülükleýin özbek sahna tansy we "Bahor" tans ansamblynyň düýbüni tutujysy Mukarrama Turgunbaýewa 1913-nji ýylyň 31-nji maýynda Ferganada doglan. 1929–1933-nji ýyllarda M. Turgunbaýewa sazly teatr-studiýasynda milli tans boýunça görünüklü halypa Ussa Alym Kamilow, ökde tansçı we artist Yusufjan kyzyl(wäşı) Şakarjanowdan özbek, Yewropa klassyky tansy, sahna-halk we estrada tans sungaty boýunça Tamara Hanym ýaly halypalardan sapak alypdyr.

Horeografiýa okuw mekdebinde okap ýören döwürlerinden başlap Mukarrama Turgunbaýewa Tamara Ýunusowa üçin "Bahor" tansyny sahnalaşdyrýar, ol bolsa "Bahor"y Moskwa, Warşawa, Hindistan, Hytaý we başga köp döwletleriň sahnalarynda üstünlikli ýerine ýetirýär. Mukarrama Turgunbaýewa ýerine ýetiriji-

lik we baletmeýsterlik işinden daşary 1947-nji ýyldan özbek horeografiýa okuwy mekdebinde pedagoglik işini hem alyp barypdyr. Onuň şägirtleriniň arasynda görnükli özbek tansy aýallary Halima Kamilowa, Kunduz Mirkarimowa, Flora Kaýdani, Tamara Ýunu-sowa, Rano Kurbanowa, Bernara Kariýewa, Sewilýa Haýbullayewa we başgalar bolupdyr. 1957-nji ýylda Mukarrama Turgunbaýewa "Bahor" milli tans ansamblyny döredip, şu topar üçin 15 sany konserт maksatnamasyny döredýär we olary sahnalaşdyryar. Mukarrama Turgunbaýewa özbek horeografiýasynyň altın fonduna girizilen "Tanovař", "Katta o'yn", "Jonon", "Pilla", "Paxta" ýaly özbek milli tanslarynyň esaslandyryjysy we ýerine ýetirijisi hasaplanýar.

1960-njy ýylda "Bahor" Özbegistan Döwlet milli tans ansamblyna öwrülyär. Mukarrama Turgunbaýewa 1978-nji ýylyň 26-njy noýabrynda Daşkent şäherinde aradan çykypdyr.

ÖZBEK TANS MEKDEPLERI

Özbegistanda tans sungatynyň şekillenmegini esaslandyran tans ussalary we halypalaty hökmünde Ýusufjan waşı Şakarjanow, Ussa Alym Kamilow, Tamarahanym, Mukarrama Turgunbaýewa, Isahor Okilow, Galiýa Izmaylowa, Ýelizaweta Petrosowa, Kunduz Mirkarimowa, Roziýa Karimowalar ykrar edilen.

Häzirki günde Özbegistanyň çäginde 5 sany tans mekdebi bar. Bular:

Fergana–Daşkent mekdebi; Buhara mekdebi; Horezm mekdebi; Surhanderýa–Kaşgaderýa mekdebi; Garagalpak mekdebi.

FERGANA–DAŞKENT TANS MEKDEBI

Fergana tanslary gadymdan "Katta o'yn" we "Kichik o'yn" görnüşlerine bölünipdir. "Katta o'yn" 280 den artyk dep usullaryna laýyk hereketlerden ybaray bolup, esasan uly meýdanlarda ýerine ýetirilipdir. "Kichik o'yn" bolsa öýlerde ýerine ýetirilipdir. Onda milli saz gurallary goşulyşmagynda aýdym (ýalla we lapar)lara tans edi lipdir.

Fergana – Daşkent tans stilinde “Tanovar”lar möhüm orun tutýar. Tanowaryň halk aýdymy ýolundaky “Qorasoch”, “Sumbula” (halk sözleri), “Endi sendek” (Mukymynyň goşgusy) wariantlary dutar goşulyşmagynda ýerine ýetirilipdir. Tanowar ilkinji gezek Mukarrama Turgunbaýewa tarapyndan XX asyryň 40-njy ýyllarynda sahnalaşdyrylypdyr. Halypa senetkär 1957-nji ýilda “Bahor” tans maksatnamasyny düzüp, onda “Bahor” walsy, “Bayot”, “Pilla”, “Rohat”, “Paxta”, “Tanovar”, “Katta o'yin”, “Munojot”, “Namanganning olması” we başga ýüzlerce tanslary sahnalaşdyryýarlar. Bu tanslar ençeme daşary ýurtarda görkezilip, alkyşlara sezewar bolupdyr.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Özbek tans sungaty barada nämeleri bilýärsiňiz?
2. “Bahor valsı” tansynyň sazynyň awtory kim?
3. “Barkamol avlod(Kämil nesil)” aýdymynyň awtorlary kim? Aýdymyň sözlerini ýat tutuň.
4. Mukarrama Turgunbaýewanyň ömri we döredijiliği barada nämeleri bildiňiz?
5. Fergana tans mekdebiniň esaslandyryjysy kim?
6. Fergana tans mekdebiniň iň meşhur tanslary haýsylar?

6-njy ders. HOREZM TANS MEKDEBI

Özbek halk tans stili Horezm oazisinde gadym zamanlardan şekillenipdir we asyrlaryň dowamynda ösüp gelipdir.

Horezm sahna tans mekdebiniň esaslandyryjysy, Özbegistanyň halk artisti Gawhar Rahimowa 1968-nji ýilda Horezmde “Lazgi” tans ansamblyny düzüp, köp ýyllar şu ansambla ýolbaşçylyk etdi. Ansamblyň maksatnamasynda Ussa Alym Kamilow bilen sahnalaşdyrylan “Ufori sohta”,

“O’zbekiston qizlari”, “Jayhun misoli”, “Lazgi”, “Ko’zim qarog’im”, “Lazgi salomi” ýaly Horezm tanslary orun alypdyr. Soňluk bilen ol Horezm mukamlaryna hem “Yurak uyg’ondi”, “Xiva qizlarining lazgisi”, “Oltin zangi”, “Baxtiyor onlar” ýaly tanslary sahnalaşdýrar.

BUHARA TANS MEKDEBI

Buhara tans mekdebinde el, aýak, ýuz we beden hereketleri Fergana we Horezm mekdepleri ýaly özboluşly bolan aýdymasazlaryň heňleridir usullaryndan ugur alyp şekillenipdir. Aýak batlanyşynyň bady, el hereketleriniň ýitiliği, syrat we garaýışlardaky mertebelilik, içginlik, egin kakmalary bilen tomaşaça lezzet bagışlaýar. Aýal-gyzlar üçin oňaýly “Buxorcha”, dep goşulyşmagyndaky erkekleriň “Mavrigi”si, şonuň ýaly-da, “Qayroqi ifori”, “Larzon”, “Zang” ýaly tans nusgalaryny hemmeler gowy bilýär, bir-birinden arkaýyn tapawtlandyry bilýärler.

Buhara tans mekdebiniň esaslandyryjylary Isahor Okilow we Margarita Okilowalardyr.

7-nji ders. GARAGALPAK TANS MEKDEBI

Özbegistanyň medeniýeti-niň bir ganaty hökmünde asyrlaryň dowamynda ösüp gelýän Garagalgystanyň medeniýetini görmek

mümkin. Onuň medeni mirasynyň baýlygyny, gymmatlyklarynyň ozaldan gelýänligi halk döredi-jiliginde, hususan-da, tans sun-gatynda aýdyň duýmak mümkün. Garagalgak halky, esasan baýram günlerinde özi ýasaýan gyrbaýrlaryň eteginde, awullaryň

гözel künjeklerinde tans etmеги halaýarlar. Tanslar arkaly guwan-jyny, durmuşdan lezzetlenişini, arzuw-höwesleriniň amala aşyşyny beden egin, kelle we aýak hereketlerinde tomaşa edýänlere düşnükli ýagdaýda aňladypyrlar.

XX asyrda Garagalpak halk tansy käp derejesinde ýokarlanyp, sahnalarda görkezilip başlanypdyr. "Ayqulash" (Aýdyň gije), "Shag'ala" (Çaýka guşy), "Shopanlar" (Çopanlar), "Aral jigitleri" (Aral ýigitleri), "Suo'g'a barg'an qiz" (Suwa baran gyz) ýaly tans sahna görnüşleri bilen Garagalpak halky özlüğini dünýä halklaryna tana-dan.

XX asyryň 1956–1970-nji ýyllarynda Garagalpagystanda ýaşap, döredijilikli zähmet çeken görnükli tansçy aýal we balet-meyster Yelizawetta Petrosowa ("Lizaxonim" döredijilik lakamy bilen tanalan halypa) Garagalpak döwlet filarmoniyasynda tans ansamblarynyň düzülmeginde janaýamazlyk bilen işläpdir. Ol sahnalaşdyran "Qoraqlpoq to'yı" tans sýuitasy, "Qiz uzatish", "Baliqchilar", "Oq oltin", "Qirq qız" ýalylar Garagalpak tans mekdebiniň şekillenendigini delillendirýär. Olar jahan sahnalarynda görkezilipdir we alkyşlara sezewar bolupdyr.

SURHANDERÝA-KAŞGADERÝA TANS MEKDEBI

Surhanderýa-Kaşgaderýa tans mekdebi özbek medeniyetiniň ösmeginde öz ornuna eýe bolup, halk döredijiliginin ýokary nusgasy hökmünde aýratyn üns berelikdir. Surhan oazisi örän gadymy taryha eýeligi bilen adamzat siwilizasiýasynyň ösüşine-de öz täsirini ýetiripdir.

Surhanderýa-Kaşgaderýa tans mekdebiniň esasy yönelişi el, aýak, beden hereketleriniň many-mazmuny tebigatyň özgerishleri, şu çäniň klimaty, ýylyň pasyllarynyň özgerişleri bilen baglylykda ilitynyň durmuş ýörelgelerini, şartleridir zähmetini şöhlelendiripdir. Hususan-da, baharky zähmet möwsümi gelmezinden öň – "Navro'z", "Gul saylı", "Shox moylash", tomusky möwsümiň öňünden

– “Suv sayli”, “Choy momo”, “Shamol chaqirish”, güýzki hasyl ýygymyndan öň oldı – “Xirmon” toýy, “Uzum sayli”, “Qovun sayli”, gyşda bolsa – “Qorxat”, “Yasan-tusan”, “Gap-gashtak” ýaly görnüşler tanslar arkaly wasp edilýär. Folklor aýdym-sazlarynyň mazmuny bir-birine laýyk we ýörite hereketler, owadan milli lybaslar arkaly açyp berilýär.

Oazisiň ozaldan gelýän, maddy däl medeni mirasy halkara möçberinde köp ýyllardan bări geçirilip gelinýän – “Boysun bahori” diýlip atlandyrylýan açık folklor festiwaly arkaly bütin dünýä halklaryna wasp edilýär.

Synp fonotekasyndan Surhanderýa-Kaşgaderýa we Garagal-pak tans sazlaryndan nusga diňläň.

SUMALAK

(Özbek dilinde)

Sözleri Anwar Obidjanyňky

Sazy Hurşida Hasanowanyňky

♩ Ortaça

Chi - roy ber-di ko'k-lam - ga nav - ro'z

Gul - lar soch- di o - lam-

The musical score consists of five staves of music with lyrics in Russian and English. The first three staves are in common time, while the last two are in 6/8 time.

Staff 1 (Common Time):
ga nav - ro'z. Dil- dan to- shib sho-don o - hang - lar,
Ay - lan - di zo'r bay- ram - ga nav - roz. Qu- yosh-

Staff 2 (Common Time):
li kun oy - din ke - cha - lar, gul sho -xi - da bul-bul kuy-chah
ko - na - bun - day - bay - ram - ni,

Staff 3 (Common Time):
lar O'z - be - Or - zu qil - gan ne - cha - ne - cha-

Staff 4 (6/8 Time):
Naqarot:
lar. Ming - lab, ming - lab, ming - lab

Staff 5 (6/8 Time):
o' - g'il - giz, Bo'l - sin, bo'l - sin
biz - ga - jo'r. Nav - ro'z bay - ra - mi - da

ham - ma - miz

Su - ma - lak   su - ma - lak   su - ma - lak - xo'r.

Naqarot:

2. Doshqozonda qaynaydi jo'shib,
Sumalak ham aytmoqda qo'shiq.
Sumalakdan yalar bolalar
Momolarning mehrini qo'shib.

Quyoshli kun, oydin kechalar,
Gul shoxida bulbul kuy chalar.
O'zbekona bunday bayramni
Orzu qilgan necha-nechalar.

TAMARAHANYM

Özbek professional tansynyň esas-landyryjylaryndan biri, Özbegistanyň halk artisti, sazanda, tansçy we baletmeýster Tamarahanym (Tamara Artýomowna Petrosýan) 1906-njy ýylda Fergana welaýatyn-da doglan.

Ýaşlygyndan sungata ggyzyklananlygy se-bäpli ilki Margilan, Fergana aýallarynyň arasynda tans edip, aýdym aýdpypdyr hem-de Ýusufjan wäşı Şakarjanow, Ussa Alym Kamilloldardan özbek tans hereketlerini, Hamzadan aýdymçylyk, aktýorlyk ussatlygyny öwrendi.

1923–1924-nji ýyllarda Moskwa teatr tehnikumynda okaýar. 1924-nji ýylда M. Karikubowyň ýolbaşçylygyndaky konsert truppasında işläp, şu truppa bilen 1925-nji ýylда Parižde Özbek tans sun-gatyny görkezdi. Tamarahanym “Lolaxon”, “Qorasoch”, “Bilak-uzuk”, “Oyijon”, “Fabrikaning yo'lida”, “Qizlar, shitobingiz nima”, “Guly-or” aýdymalary, “Dilxiroj”, “Qarinavo”; “Usmoniya” ýaly tanslaryny sahnalaşdyrypdyr. Tamarahanym Ikinji jahan urşy ýyllarynda konsert brigadalary bilen armiya bölmelerinde hyzmat edipdir hem-de onuň ýerine ýetirmeginde 500-den artyk aýdym we tanslar 86 dilde ýaň-lanypdyr. Tamarahanym Fransiýa, Norwegiýa, Germaniýa, Italiýa, Türkiýe, Eýran, Hindistan ýaly döwletlerde gastrol saparlarynda bolup, Özbek milli tans sungatyny wagyz edipdir.

2001-nji ýylда Özbegistan Respublikasynyň Birinji Prezidentiniň permanyna görä, “Buyuk xizmatlari uchun” ordeni bilen sylaglandy. Daşkent şäherinde onuň öý muzeysi işläp dur. Bu muzeýde dürli millet tanslaryna degişli lybaslary, şahsy zatlary, dürli ýüllardaky afişa we suratlary saklanýar. Bu menzil bu günki günde halkyň zyýaratgähine öwrüldi.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Garagalpak tansyny XX asyryň dowamynda sahna alyp çykyp, ony has-da ösdürmekde kimleriň hyzmatlary uly?
2. Surhanderýa tanslarynda hereketler we onuň butun bir böлümü näme diýlip atlandyrylýar?
3. Meşhur Garagalpak tanslarynyň atlaryny aýdyň.
4. Tamarahanymyň tans sungatyna goşan goşandy barada aýdyp beriň.

8-nji ders. SAZLY DRAMA WE KOMEDIÝA

Özbegistanda saz sungatynyň ähli žanrlary ýaly sazly drama we komediýa – sahna saz eserleri hem giň ýaýran. XX asyryň 30-njy ýyllaryndan başlap Ýewropa operalaryna ökünme hökmünde bu žanrlar ösendir.

S a z l y d r a m a – saz guraly we wokal saz esasy orny eýeleýän dramatik sahna eseridir. Tohtasyn Jalilowyň «Tohir va

Zuhra», «Nurxon» eseri, Tolibjan Sadykow we R. Glierleriň «Layli va Majnun», soňluk bilen Ýunus Rajabynyň, Saýfi Jelil, Mustafo Bafoýew, Farhod Alimow ýaly kompozitorlar döreden eserler sazly drama žanrynyň aýdyň nusgalaryna öwrüldi.

Sazly komediýanyň sazly dramadan tapawudy gaty az. Diňe olary dramatik temanyň yönelişine garap tapawutlandyrmaq mümkün: möhüm temadakysy sazly drama bolsa, satiriki temadakysy **sazly komediýa dyr**.

Şonuň üçin komediýalaryň sazy hem ýeňil, aýdyň heňlerde bolýar. Azerbaýjan kompozitory Uzeir Hajybekowyň «Arshin mololon», Manas Lewiýewiň «Toshbolta oshiq» we «Oltin ko'l», Ikram Akbarowyň «O'jarlar» ýaly eserleri muňa mysal bolup biler.

Synp fonotekasyndan “To'ylar muborak”, “Otmagay tong” we “Toshbolta oshiq” eserlerinden parçalar diňläň.

«IKI ÇÄRÝEK» (2/4) ÖLÇEGİNDE DIRIŽÝORLYK

Bu ölçegde dirižýorlyk etmek üçin gelşikli syrat bilen dik durup, iki e1 egniň beýikliginde öňe galdyrylýar, barmaklar boş goýulýar. Dem alyp, iki e1 bir tekiz aşakdaky çyzylyp goýlan ugur boýunça hereketlenip başlaýar:

Çep el

Sag el

«Bir» diýende eller aşak düşüp, gapdala gidýär; «iki» diýende bolsa ýokary galdyrylýar we bu hereket birsydyrgyn saz guitarýança gaytalanyberýär.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. T. Jalilow we onuň «Tohir va Zuhra» sazly dramasy barada aýdyp beriň.
2. Sazly komediýany häsiýetlendirip beriň.
3. "Sumalak" aýdymyny labyzly aýdyň.
4. Takt čyzyklaryny goýuň.

9-njy ders. UZEIR HAJYBEKOWYŇ «ARSHIN MOL-OLON» SAZLY KOMEDIÝASYNYŇ DÜNÝÄ HALKLARY SUNGATYNDAKY ORNY WE ÄHMIÝETI

Uzeir Hajybekow 1885–1948-nji ýylarda ýaşap, döredijilik eden beýik azerbaýjan kompozitorydyr. Onuň ady illere ýaýran, saz eserleri hemmelere tanyş bolup galypdyr. Muňa esasy sebäp, öz halkynyň saz mirasyny kämil bilmek bilen birlikde dünýä medeniýetini hem çuňňur öwrenenidir. Diňe şeýle bilimlere eýe döredijiler adamlara ýakýan eserleri döremegi mümkün. «Arshin mol-olon» sazly komediýasy dünýä halklary sungatynyň dürdäne eserine öwrülendigi ýöne ýerden däl, elbetde. Bu eser özbek halkynyň hem söýgüli eserlerinden biri, ähli teatrlymzda sahnalaşdyrylan. Ençeme kompozitorlymz höwes bilen ondan ülhi alypdyrlar. 1945-nji ýylda «Arshin mol-olon» kinofilm surata alnypdyr.

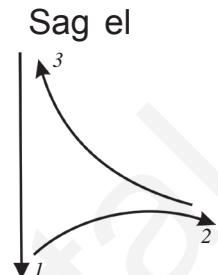
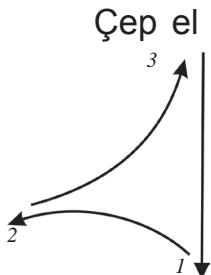
Synp fonotekasyndan “Arshin mol-olon” aýdym-sazla-ryndan diňläp, lezzet alyň.

«ÜC ÇÄRÝEK» (3/4) ÖLÇEGİNDE DIRİZÝORLYK

Owadan syrat bilen dirizýorlyk halatyny eýeläp, iki el bir-birine ters 3 ýonelişde aşakda çzylyp goýluşy ýaly hereketlenip başlaýar:

VARRAK

(Özbek dilinde)

Sözleri U.Abduazmowanyňky

Sazy I.Ýoldaşewanyňky

Howlukman

Ha - vo - da - gi hul - kar - san, ko'k - da sho -
du - xur - ram - san, sa - mo - da qush - dek u - chib,
Naqarot:
yan - gi kun - ning ram - zi - sa - n Nur - ga to'l - sin
te - va - rak, Nav - ro'z - dan kel - di da - rak,
ba - land u - chi - ring var - rak, g'ir - g'ir - g'ir - g'ir

1.

var - rak!

2.

Ha!

Havodagi hulkarsan,
Ko'kda shod-u xurramsan,
Samoda qushdek uchib,
Yangi kunning ramzisan!

Naqarot:

Nurga to'lsin tevarak,
Navro'zdan keldi darak.
Baland uchiring varrak,
G'ir-g'ir-g'ir-g'ir, varrak!

Varrak uchar osmonda,
Uchgan kabi osmonda.
Parvo qilmas hech qachon,
Bo'ynidagi tasmaga.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. U. Hajibekow haýsy ýyllarda ýaşap döredijilik edipdir?
  2. U. Hajibekow we onuň "Arshin mol-olon" sazly komediýasynyň orne we ähmiýeti barada aýdyň.
  3. 3/4 ölçegide takt çyzygyny goýuň.
  4. "Uch chorak"de dirizýorlyk etmek üçin nämelere üns bermeli?
  5. "Varrak" aýdymynyň awtorlary kimler?
-

10-njy ders. RESPUBLIKANYŇ TEATRLARYNDA ÇAGALAR ÜÇIN DÖREDILEN SAZLY ERTEKI-TOMAŞALAR

Özbegistanyň kompozitorlary respublikamyzdaky bar bolan ähli teatr toparlary we dramaturglary bilen hyzmatdaşlykda her ýyl çagalar üçin onlarça sazly erteki-tomaşalary döredýärler.

Respublikanyň teatrlarynda çagalar üçin görkezilýän iň gowy sazly erteki-tomaşalaryň atlaryny we olaryň awtorlaryny ýatda saklaň:

Mukymy adyndaky Respublikan döwlet sazly teatrynda:

<i>Tolkun Taşmatow</i>	–	“Ur, to‘qmoq!” “Muzaffar – quyosh farzandi”.
<i>Nadim Narhojaýew</i>	–	“Tuyaqush – boyaqish”.
<i>Awaz Mansurow</i>	–	“Kachal polvon va Garmsel”, “Ne bo‘ldi menga?” “Oloviddinning sehrli chirog‘i”.
<i>Mustafo Bafoýew</i>	–	“Yettinchi jin”.

Respublikan ýaş tomaşaçylar teatrynda:

<i>Anwar Ergaşew</i>	–	“Balli, uloqcha!” “Sehrli kitob”.
<i>Awaz Mansurow</i>	–	“Qo‘ng‘iroqli yolg‘onchi”.
<i>Nadim Narhojaýew</i>	–	“Jo‘jalaram”.

Respublikan gurjak teatrynda:

<i>Abdusaid Nabiýew</i>	-	“Fotimaning sarguzashtlari”.
<i>Awaz Mansurow</i>	-	“Xo‘ja Nasriddinning 41 pashshasi”, “Ur, to‘qmoql!”, “Uchar kavush”, “Sho‘x shaytonchalar”.
<i>Anwar Ergaşew</i>	-	“Sehrli harflar oroli”.
<i>Alyşir Ikramow</i>	-	“Oloviddin va sehrli chiroq”, “Oltin kalitcha”.

Synt fonotekasyndan Awaz Mansurowyň “Uchar kavush” spektaklyndan aýdym-saz diňläň.

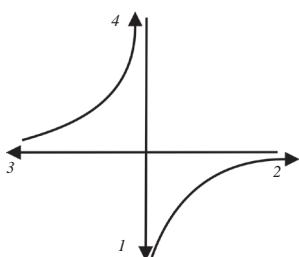

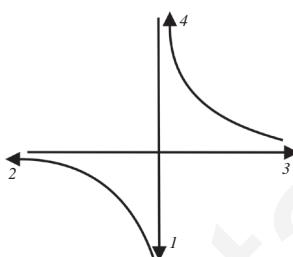
“DÖRT ÇÄRÝEK” (4/4) ÖLÇEGİNDE DIRIŽÝORLYK

“Dört çärýek” (4/4) ölçeginde el 4 ýonelişde hereketlenýär:

Çep el

Sag el

“bir” diýende eller aşak düşürilýär;
“iki” diýende olar bir-birine tarap ugrukdyrylýär;
“üç” diýende sag el saga, çep el çepe ugrukdyrylýär;
“dört” diýende bolsa ellar ýokary galdyrylýär.

Dirižýorlyk hereketleri birsydyrgyn saz guitarýança dowam etdirilýär.

Haýsy ölçegde dirižýorlyk edilmegine seretmezden saz gutaran-da edil asylyp duran ýüpi üzen ýaly birlsellem gymyldaman durulýar.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Respublikamyzyň teatrlarynda çagalar üçin döredilen sazly erteki-tomaşalar barada aýdyp beriň.
2. Kompozitorlaryň sanap geçilen eserleriniň atlaryny aýdyp beriň.
3. “Fotimaning sarguzaschlari”, “Uchar kavush” erteki-tomaşalary eserinden aýdymalaryny we heňlerini ýuwaş ses bilen aýdyp beriň.
4. Özüňize şärik saýlap “Varراك” aýdymyny aýdyp beriň.
5. Takt çyzygyny goýuň.

**BERKITMEK ÜÇİN
ÝUMUŞLAR**
III çärýek

1. Birinji özbek baletiniň adyny tapyň.

- a) "Paxta";
- b) "Bo'ron";
- d) "Maysaraning ishi";
- e) "Tohir va Zuhra".

2. Balet sungaty Özbegistanda haçan ösüpdir?

- a) XX asyryň 30 -njy ýyllarynda;
- b) XX asyryň 40 -njy ýyllarynda;
- d) XX asyryň 50 -nji ýyllarynda;
- e) XX asyryň 60 -njy ýyllarynda.

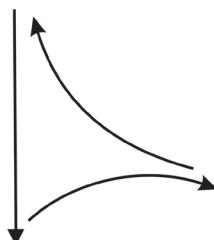
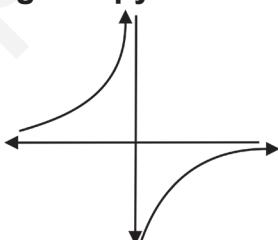
3. Haýsy tats Fergana–Daşkent mekdebine degişli?

- a) "Tanolar";
- b) "Lazgi";
- d) "Mavrigi";
- e) "Larzon".

4. Sazly erteki-tomaşany tapyň.

- a) "Oloviddinning sehrli chirog'i";
- b) "Qarsildoq";
- d) "Hayvonlar sultonı";
- e) "Uyqudagı gozal".

5. Ölçegini tapyň.

IV ÇÄRÝEK

OPERA SUNGATY WE ÖZBEK SAZYNDÀ OPERA ŽANRY

1-nji ders. OPERA SUNGATY

Opera – saz sungatynyň iň iri žanry hasaplanýar. Ol kompozitoryň talabyna jogap berýän I i b r e t t o, ýagny goşgy-dramatik pýesa esasynda döredilýär. Opera hem teatr tomaşasydyr, ähli sahna bezegleri, egin-eşikler, tans hereketleri we başgalar eseriň temasyny, bolup geçýän wakanyň döwrüni açyp görkezmäge hyzmat edýär. Operada wakalar, geplenilýän sözlerdir aýdylýan aýdymlar, hereketler saza esaslanan bolýar.

Opera XVI asyryň ahyrlarynda Italiýada peýda bolupdyr. Ol temasyna we saz diline garap, esasan, 2 görnüşe, ýagny möhüm operalar we satiriki operalara bölünýär.

Italiýan kompozitory Juzeppe Werdi, awstriýaly kompozitor Wolfgang Amadeý Mosart opera döretmegiň iň gowy nusgalaryny ýazyp gidenlerinden soň, bu žanryň ösüşi XIX asyrda Russiýada rowaçlandy. Muny bütin dünýä halklary ykrar edýär. kompozitor Mihail Glinka (1804–1857-nji ýyllarda ýaşap, döredijilik eden) «Ivan Susanin», «Ruslan va Lyudmila» operalaryny döredip, rus opera sungatyny esaslandyrdy.

Synp fonotekasyndan M. Glinkanyň “Ruslan va Lyudmila” operasyndan uwertyura we parça diňläň.

NOTA SÜÝNMELERINI TAKTLARA BÖLMEK

Nota geçirilen sazyň anyk ölçügi bolsa, ol, hökman, taktlara bölünýär. Haýsy-da bolsa bir saz notalaryny taktlara bölmek için sazyň güýçli we güýçsüz ülüşlerini duýmak gerek. Beýle ýumuşlary ýörite sazçylyk mekdeplerinde okaýan çagalar ýerine ýetirýärler. Ýöne, adaty çärýekler bilen ýazylan sazy dörlü ölçeglere bölüp, takt çyzyklary goýup çyksa bolýar.

Meselem:

ZAVQING SOCH QALDIRG'OCH

(Özbek dilinde)

Sözleri Kambar Atanyňky

Sazy N.Narhojaýewiňki

Şadyýan

Say - ra - shing qan-day soz e - kan - san xush o - voz

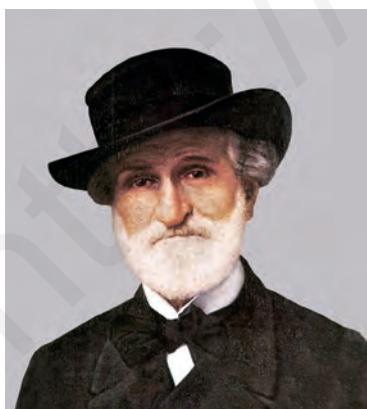
Ting-lay-man qo'-shiq-day Maz-mu - ni qi - ziq - day

Qal-dir-g'och, Qal-dir-g'och men-ga o'z di-ling och
 Dil - lar - ga zav - qing soch qal - dir - g'och
 Qal - dir - g'och, Qal - dir - g'och men - ga o'z di - ling - ni och.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Opera sungaty haçan we nirede peýda bolupdyr?
2. Opera näme esasynda döredilýäri?
3. Operalar näçe görnüşe bölünýär?
4. Libretto diýende nämäni düşünýärsiňiz?

2-nji ders. DÜNYÄ OPERA SUNGATYNDÀ J. WERDINIŇ DÖREDIJILIGINIŇ ORNY WE ÄHMIÝETI

Juzeppe Werdi 1813–1901-nji ýyllarda ýaşap, döredijilik eden italiýaly beýik kompozitordyr. Onuň «Aida», «Rigoletto», «Trawiata», «Otello» ýaly operalary şu žanrda döredilen 27 sany eseriniň içinde iň dürdäneleri hasaplanýar. Werdiniň operalary sahna goýlup, birinji ýerine ýetirilen gün Italiýada baýrama öwrülýärdi. Halk awtory alkyşlap, häzirje diňläp-tomaşa eden operalaryndan saz-aýdymalary ýat

tutup, köçelerde sesiniň ýetdiginden aýdyp, öýlerine gaýdýardylar.

Elbetde, beýle üstünlikleriň sebäbi, J. Werdi öz halkynyň saz-heňlerini gowy bilişi we ýiti datly dörediji hökmünde diňleýileriň isleglerini gowy duýyanlygydyr.

J. Werdiden soň bütin dünýä halklaryndan çykan kompozitorlar onuň derejesinde operalar döretmegi höwes edýärler, arzuw edýärler... Diýmek, dünýä opera sungatynda J. Werdiniň döredijiliginıň öz orny bar we ähmiýeti uly.

Synp fonotekasyndan J. Werdiniň «Aida» we «Rigoletto» operalaryndan parçalar diňläň.

 Takt çyzygyny goýuň.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. J. Werdi näçenji ýyllarda ýaşap döredijilik edipdir?
2. “Zavqing soch qaldırıg'och” aýdymyny kimler döredipdir?
3. J. Werdiniň nähili eserlerini bilyärsiňiz?
4. “Zavqing soch qaldırıg'och” aýdymynda nähili dinamiki belgiler ulanylan?
5. Aşakdaky maşklary ýerine ýetiriň.

$$\text{♩} + \text{♩} =$$

$$\text{♩} + \text{♩} =$$

$$\text{♩} + \text{♩} + \text{♩} =$$

$$\text{♩} + \text{♩} =$$

3-nji ders. W.MOTSART, J.BIZE, P.ÇAÝKOWSKIÝ, N.RIMSKIÝ-KORSAKOW ÝALY DÜNYÄ YKRAR EDEN KOMPOZITORLARYŇ OPERALARY

Jorj Bize

(1838–1875)

Opera sungaty peýda bolandan bări näçe-näçe kompozitorlar dünýä gelip, şu žanrda iş alyp barypdyrlar. Dürli dillerde ençeme operalar sahnalaşdyrylypdyr. Olardan käbirleri diňe bir gezek, başgalary köp gezek goýlupdyr. Ýöne, kemden-kem awtorlaryň operalary Juzeppe Werdiniň operalary ýaly asyrlardan asyrlara geçip gelýär...

Asyrlardan asyrlara geçip gelýän opera dürdäneleriniň awtorlarynyň atlary bu günki günde-de bütin dünýä tanaldy. Belki, siziň hem gulagyňza degendir olaryň atlary: Wolfgang Amadeý Mosart, Jorj Bize, Pýotr Çaýkowskiý, Nikolaý Rimskiý-Korsakow. Eger atlary nätanyş bolsa, olaryň heňleri gulagyňza guýlup ýetişýänce sazyny diňläp görendigiňize ynanýarys, elbetde. Häzirlikçe atlaryny ýadyňyzda saklaň:

Wolfgang Amadeý
Mosart
(1756–1791)

Pýotr Çaýkowskiý
(1840–1893)

Nikolaý Rimskiý-
Korsakow
(1844–1908)

W. Mozart	-	“Jadyly naý”.
Jorj Bize	-	“Karmen”.
Pýotr Čaýkowskiý	-	“Toppon hanym” (“Пиковая дама”), “Ýewgeniý Onegin” (“Евгений Онегин”).
N. Rimskiý-Korsakow	-	“Garpamyk” (“Снегурочка”), “Sadko” (“Садко”), “Şa Soltan barada erteki”, “Altyn horazjyk”.

*Symp fonotekasyndan W. Mosartyň “Sehrli fleyta” ope-
rasyndan “Qayerdan taralmoqda bu totli navo” aýdy-
myny, J. Bizeniň “Karmen” operasyna girişini diňlän.*

MUKADDESLIK

Sözleri H Allamyradowyňky

Sazy G. Çaryýewiňki

Şadyýan

Bu ýag - ty ja- ha - nyň a - bat - ly - gy - dyr, Ça - ga - laň
 gül - kü - si, guş-la - ryň se - si. Bag-tyň, ba- ky- ly gyň
 bar zat- ly - gy - dyr, Ça - ga - laň gül - kü - si, guş-la - ryň se -
 si Ça - ga - laň se - si ra - hat-lyk se - si,
 Ça - ga - laň se - si a - bat-lyk se - si. Ça - ga - laň se

Bu ýagty jahanyň abatlygydyr,
 Çagalaň gülküsi, guşlaryň sesi.
 Bagtyň, bakylygyň bar zatlylygyň,
 Çagalaň gülküsi, guşlaryň sesi.

G a ý t a l a m a:
 Çagalaň sesi – rahatlyk sesi,
 Çagalaň sesi – abatlyk sesi.
 Çagalaň sesi – dostlugyň sesi,
 Çagalaň sesi – şatlygyň sesi,

Bakylyk binýady, dirilik suwy,
 Ömürleň dowamy, hyjuwlaň towy,
 Arzuwlar döreder gowudan-gowy,
 Çagalaň gülküsi, guşlaryň sesi.

G a ý t a l a m a:
 Çar ýana nur saçýan sarsmaz tagtydyr,
 Gözellik äleminиň sarsmaz tagtydyr.
 Goraň siz, hemmeleň taýsyz bagtydyr,
 Çagalaň gülküsi, guşlaryň sesi.

G a ý t a l a m a:

MÄHRIBAN EJE JAN

Sözleri *Tirkeş Sadykowyňky*

Sazy Aşyr Abdullaýewiňki

Mähir bilen

Bu gün se- niň baý- ra- myň, Gut- la - ýa - ryn, e- je- jan!
 Sa- ŋa el- wan gül- le- ri Sow - gat ed - ýän, e- je- jan!

Bu gün seniň baýramyň,
 Gutlaýaryn eje jan!
 Saňa elwan gülleri,
 Sowgat edýän, eje jan!

Ýagty dünýä inderen,
 Mähribanym eje jan!
 Ak süydüni emdiren,
 Howandarym eje jan!

Mydam seniň öňünde,
 Bergili men, eje jan!
 Ömrüň mydam meňzesin,
 Ter güllere, eje jan!

“Möjegin hiňlenmesi” niň 4/4 ölçeginde dirižýorlyk edip notalaryny ýerine ýetiriň we soň sözleri bilen aýdyň.

Men och bo'-ri-man, qor-nim to'y-may-di. Qu-yon-cha-lar-ga
 ye-tib bo'l-may-di. Qu-yon ye-yish-ni do-im ku-tar-man,
 Shosh-may-tur se-ni bir kun tu-tar-man. Hey... Hey!

?! Soraglar we ýumuşlar

1. J. Bizeniň nähili operalaryny bildiňiz?
2. “Sehrlı fleyta” we “Karmen” operalarynyň awtorlary kimler?
3. “Mähriban ejejan” aýdymynyň awtorlary kimler?

4-nji ders. ÖZBEK SAZYNDÀ OPERA ŽANRY

Özbek sazynyň taryhynda birinji opera 1939-njy ýylda döredilen, diýlip ençeme kitaplarda ýazylan. Muňa şol wagtda ýaş kompozitor bolan Muhtar Aşrafynyň halypasy S. N. Wasilenko bilen hyzmatdaşlykda ýazan «Bo'ron» operasy mysal bolup bilyär.

Özbegistanda opera žanrynyň şekillenmeginde ilkinji basganchak bolan «Bo'ron»dan soň ençeme özbekçe operalar dünýä geldi. Bular – R. Glier we T. Sadykowyň «Layli va Majnun», Muhtar Aşrafynyň «Dilorom», «Shoir xotirasi», Raşid Hamraýewiň «Zulmatdan ziyo», Sabyr Babaýewiň «Hamza», «Fidoyilar», Hamid Rahimowyň «Zafar», Ibrahim Hamraýewiň «Oyjamol», Ikram Akbarowyň «So'g'd elining qoploni», Mutal Burhanowyň «Alisher Navoiy», Saýfi Jaliliň «Zebunniso», M. Bafoýewiň «Umar Xay-yom», «Al-Fergany», şonuň ýaly-da, Ulugbek Musaýew, Nurilla Zakirow, Rustam Abdullaýew, Habibulla Rahimow, Awaz Mansurow ýaly özhek kompozitorlarynyň ençeme operalarydyr.

Suleýman Ýudakowyň «Maysaraning ishi» operasy birinji özbek satiriki operasy bolup, bütin dünýä tanalandygyny aýratyn bellemeli.

Çagalar üçin ýazylan we sahnalaşdyrylan özbek operalary köp däl. Bular Sabyr Babaýewiň «Yoriltosh», Saýfi Jaliliň «Malikai ay-yor» we Awaz Mansurowyň «Hayvonlar sultoni» operalarydyr.

*Synp fonotekasyndan «Layli va Majnun» operasryndan
Leýli we Mejnun ariýasyny diňläň.*

Berlen maşk nusgasynda sesiň uzynlyklaryny anyklaň.

Tilkiniň hiňlenmesi

Ýuwaşjadan

Bu yer - lar - da eng a - q(i)l - li me-nim - cha
bit - ta o' - zim, G'irt yol - g'on bo'l - sa ham - ki
yer - da qol - may - di so' - zim

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Özbek sazy taryhynda birinji opera haçan we kim tarapyndan döre-dilen?
2. Özbek operalaryndan ýene haýsylaryny bilyärsiňiz, olaryň atlaryny sanap beriň.
3. Ölçegini anyklaň.

5-nji ders. MUHTAR AŞRAFYNYŇ ÖZBEK SAZYNYŇ ÖSÜŞİNDÄKİ ORNY

Muhtar Aşrafy 1912–1975-nji ýyllarda ýaşap, döredijilik eden, özbek professional kompozitorlygynyň şekillenmeginde birinjilerden bolan saz sungatynyň beýik alymydyr. Ony halkymyz – kompozitor, dirižyor, halypa, uly ýolbaşy hökmünde gowy tanaýar, çeken zähmetlerine görä hormat edipdir. Aradan çykandan soň onuň adynyň konserwatoriýa, okuwdar edara-syna, mekdeplere, köçelere dakylmagy ýöne ýerden däl, elbetde.

Muhtar Aşrafy kompozitor hökmünde ähli žanrlarda döredijilik edipdir. Onuň galamyna degişli 4 opera, 3 balet, 2 simfoniýa we başga ençeme kamer-saz guraly, kamer-wokal we onlarça aýdymalary sanap geçmek mümkün. Döredijiniň Daşkentde ýaşan öyi bu günü günde «Öý-muzeýine» öwrülen. Saz sungatynyň müşderileri bu «Öý-muzeý» bilen ýakyndan tanyşmak üçin ähli welaýatlardan gelip, zyýarat edýärler.

Synp fonotekasyndan M.Aşrafynyň “Dilorom” operasyndan parçalar diňläň.

QUVNOQ YOMG'IR
(Özbek dilinde)

Sözleri Anwar Obidjanyňky

Sazy Awaz Mansurowyňky

Allegretto

Naqarot.

Chak-chuk, cha- ka- chuk,
kuy - lay - di yom- g'ir,

Tak-tuk, ta-ka - tuk,   o'y-nay-di yom-g'ir.   Yom-g'iryo-g'a-loq

ech-ki du-ma- loq,   Yo'r-gak-ni ho'l qil - di cha - qa - loq.

mf

1. Yom - g'ir   quv - noq   so - zan - da - dir,   Chang-dek   cha - lar

yap - roq - lar - ni.   Qa-mish - lar - dan   g'ij-jak ya-sab,

Du-tor   qil - gay   bo-shoq - lar - ni.   O...   Hey!

Chak-chuk, cha- ka- chuk,   kuy - lay - di yom-g'ir,

Tak-tuk, ta - ka - tuk,   o'y-nay-di yom-g'ir.

f

Pa - pa - ra,   pa - pa - ra,   Pa - pa - ra,   pa - pa - ra,   Pa - pa - ra,

Pa - pa - ra,   pa - pa - ra,   Hey!

2. Tomingizni chirmandadek
Chertar gohi “tak-tak” qilib.
Sho’x tomchilar o’yin tushgay,
Ko’lmaklarda “chak-chak” qilib.

3. Uni oddiy yomg’ir demang,
Xonanda-yu sozandalidir.
San’atni sevar hamma,
Shu bois ham arzandalidir.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. M. Aşrafy haçan ýaşap döredijilik edipdir?
2. M. Aşrafy näçe opera döredipdir? Siz haýssy bilen tanyşdyňyz?
3. “Quvnoq yomg’ir” aýdymynyň awtorleri kimler?

6-njy ders. SULEÝMAN ÝUDAKOWYŇ «MAYSARANING ISHI» OPERASY, ONUŇ DÖREDILIŠ TARYHY, ORNY WE ÄHMIÝET

Askiýa (şorta söz) sungatynyň ojagy bolan Ko-kant şäherinde doglup ösen Suleýman Ýudakow (1916–1990-njy ýyllarda ýaşap, döredijilik eden) şadyýan tebigatly, degişgen, wäşi ynsan bolupdyr. Gaty ünsli dörediji hökmünde özbeklere satiriki opera we satiriki temadaky balet makul boljakdy-gyny köp ýyllaryň dowamynda synlapdyr we ol öz netijesini beripdir. Opera žanrynda «Maysaraning ishi»ni döredip, balet žanrynda «Nasriddinning sarguzashtları»ni ýazyp galdyryp, uly iş edipdir.

Bu baletiň premýerasы, ýagny birinji ýerine ýetirilişi kompozitor aradan çykandan soň, köp ýyllar geçip, 1997-nji ýylда görkezildi. Öz eserini sahnada görmek oña nesip etmedi.

«Maysaraning ishi» operasynda köne zamanlarda kazylar, baýlar bilen garyplaryň arasynda bolup geçen bir waka suratlandyrylan.

Opera žanrynyň talaplaryna doly jogap beryän şeýle eseri häzirki günde-de halkymyz söýüp tomaşa edýär. Özbek saz sungatynyň ösmeginde bu eseriň orny we ähmiýeti uly.

«Maysaraning ishi» operasyны diňläp görensiňiz, edil halk döredijiliği nusgalary ýaly gulagyňza ýakar.

Synp fonotekasyndan S. Ýudakowyň “Maysaraning ishi” operasyndan parçalar diňläň.

“Maysaraning ishi” operasyndaky wakalaryň ösüşini analiz ediň.

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Suleýman Ýudakowyň döredijiliği we onuň “Maysaraning ishi” operasy barada nämeleri bildiňiz?
2. “Maysaraning ishi” operasynda nähili wakalar suratlandyrylan?
3. Suleýman Ýudakowyň ýene nähili eseri barada maglumat aldyňyz?

7-8-nji dersler. ÇAGALAR ÜÇİN OPERALAR

Görnükli jahan kompozitorlary hem opera žanrynda çagalar üçin ençeme eserleri döredipdirler. W.A.Mosartyň “Sehrlı nay”, N.Rimskiý-Korsakowyň “Qorqiz”, “Sadko”, “Oltin xo’rozcha”, K.Haçaturýanyň “Chippolinoning sarguzashtları”, I.Morozowyň “Doktor Aybolit”, L. Waýnsteýniň “Etik kiygan mushukcha” ýaly görnükli çagalar operalaryny muňa mysal getirmek mümkün. Özbegistanyň kompozitorlary hem hut çagalar üçin birnäçe operalary döretdiler. Şol sanda, S.Babaýewiň “Yoriltosh”, S.Warelasyň “Aloviddinning sehrli chirog'i”, Saýfi Jeliliň “Malikai ayyor”, A.Mansurowyň “Hayvonlar sultoni” ýaly operalaryny sanap geçmek mümkün.

Sobir Babaýewiň “Yoriltosh” operasy 1969-njy ýylda Samarkant-daky we 1970-nji ýylda Daşkentdäki opera we balet teatrlarynda sahnalaşdyryldy. Sergeý Warelasyň “Aloviddinning sehrli chirog'i” atly rus dilindäki operasy bolsa 1968-nji ýylda döredilen bolup, 1971 we 2016-njy ýyllarda Alyşır Nowaýy adyndaky döwlet akademik uly teatrynda iki gezek sahnalaşdyrylyp görkezildi. Bu opera Moskwa, Samara, Duşenbe şäherlerinde-de ýaş tomaşaçylara giňden görkezildi.

XX asyryň 80-nji ýyllarynda kompozitorlarymyz Saýfi Jelil özüniň “Malikai ayyor” diýlip atlandyrylan operasyny döretdi we A.Nowaýy adyndaky DAKT-da sahnalaşdyrdy. Geçen asyryň 90-nji ýyllarynda kompozitor Awaz Mansurow hem “Hayvonlar sultoni” atly 2-nji operasyny yazdy we ony 1997-nji ýylda Özbegistanyň döwlet konserwatoriýasynyň ýanyndaky Sazly teatr studiýasynyň topary bilen sahnalaşdyrdy. Bu operany köp mekdep okuwçylary höwes bilen tomaşa etdiler.

Eziz okuwçylar! Sazyň opera žanrynda döredilen eserleri tomaşa etmek üçin ähli ýasdaky adamlaryň mälim bir taýýarlygy bolmalydyr. Çünkü opera sazdaky çylşyrymlы eserlere degişlidir. Ilki bilen, beýle tomaşalara başlanyşyndan 15–20 minut öňräk barmaly. Sebäbi, teatryň gapysyndfan gireniňizde eliniže bolýan operanyň ýa-da baletiň gysgaç mazmuny ýazylan kiçi maksatnama berýärler. Bu kiçi

maksatnamada eseriň awtorlary, sahnalaşdyryjylar we gatnaşyjylar barada hem maglumatlar bolýar. Tomaşa başlanýança siz maksatnama bilen tanyşsaňyz, bolýan wakalary öňünden bilip, esasan saz diňläp, lezzet bilen dynç alarsyňz.

AWAZ MANSUROWYŇ «HAYVONLAR SULTONI» OPERASY

PROLOG

Tokaý. Ähli haýwanlar toplanyşyp durýan ýer. Şoh heňlerde hiňlenip geçip gidýän towşanjyklardan soň Ertekiçi baba peýda bolýar, ol tokaýyň tebigatyny wasp edýär. Şu tokaýda ýasaýan jandarlary ýekän-ýekän tanyşdyrýar. Olar – Şir sultan, Möjek, Towşan, Aýy, Tilki – özleri barada aýdymlar aýdýarlar. Ertekiçi baba daňlar atyp, günler batyp munda her gün durmuş gaýnaýandygyny, hiç doýmaýanlar – açgözler diňe oljanyň yzynda gezýändiklerini aýdýar we bir gün bolup geçen wakany tomaşa etmäge teklip edýär...

Agras

Men man sher - lar sul - to - ni, shu o'r - mon hu -
 k(i)m - do - ri. Bo'y - sun - gan - lar ya- shay - di,
 Bo'y - sun - ma - gan qaq - shay - di. Hov...

WAKA

Iki aç möjegin söweşi öwjüne galypdy. Tilki peýda bolup, möjekleriň dalaşýan öli keýigi alyp gaçmakçy bolýar. Möjekler duýup galyp tilkini kowup goýberýärler we söweşi dowam etdirýärler. Tilki öýkelän bolup haýwanlar soltany – Şir Soltany çagyryp gelýär. Şir Soltan iki möjegin hem arzyny diňläp, olary aýyrýar. Dalaşanlar dargaşyp, Şir Soltan pena ýerde dynç almaga ýatýar.

Bökjekleşip towşanjyklar girip gelýärler. Mekir tilki ýene peýda bolýar. Towşanlardan biri «Men batyrdyrym! Men boksý! Hatda Şir Soltany nakaut ederin!» diýip, öwünipdir. Tilki pursatdan peýdalanyp, haýwanlaryň soltanyna ökünyän towşany Şir Soltanyň ýanyna eltýär. Towşanyň batyrlygy puja çykýar. Şir Soltan özuniň ýeňilmezliginden, haýbatyndan hoşal bolýar...

Garaşylmanda tokaýda tos-topalaň başlanýar. Hemme haýwanlar özlerini ýitirip, olar Şir Soltany hem äsgermändirler, hökümدار haýran... Haýwanlar dargaşansoň, Şir Soltan pena bukulýar. Sesiniň ýetdiginden aýdym aýdyp, Adam girip gelýär. Şir Soltanyň üstüne tor taşlaýar. Haýwanlaryň kömeginde-de Şir tordan azat bolup bilmeýär. Ol ýeňilenini boýnuna alyp, «Näme şertiň bar!» diýip soraýar. Adam – dostluk, parahatçılık we bagtyýır durmuşy teklip edýär. Hemmesi dostlugu wasp edip, tansa düşýärler, aýdym aýdýarlar:

*«Dosluk bar bolsun!
Parahatçılık bar bolsun!»*

Eziz okuwçylar!

Indi bu eseri diňläp, tomaşa etmek bolýar...

QUYOSH BILAN SUHBAT
(Özbek dilinde)

Sözleri *Hurşid Kaýumowyňky*

Sazy Awaz *Mansurowyňky*

Şadyýan

Bu-gun tong-da qush-lar-dan ham er-ta tur - dim,

Gul-bo-g'im-da qu-yosh bi-lan suh-bat qur - dim.

Qu-yosh men-ga: "Ku-ning quv-noq bo'l-sin", de-di,

Men qu-yosh - ga: "Nu-ring por-loq bo'l-sin" de-dim.

Na-na-na-na-na-na-na, na-na-na-na,

Na-na-na-na-na-na-na, na-na-na-na,

Na-na-na-na, na-na-na-na.

1. Na-na-na-na, na-na-na-na.

2.

Na - na-na-na, na - na-na-na - na-na - na!

2.“Ol, senga” deb, boshim uzra nurin sochdi,
Gullarim ham nur qo‘ynida ko‘zin ochdi.
Gulbob‘imni nurda ko‘rib quvnar ko‘zim,
Shuning uchun gulloлага o‘xshar yuzim.

Na qarot:

?! Soraglar we ýumuşlar

1. Çagalar üçin operalar barada okanlaryňzy aýdyp beriň.
2. Özbek kompozitorlarynyň çagalar üçin döreden haýsy operalaryny bilýärsiňiz?
3. Jahan kompozitorlarynyň çagalar üçin döreden operalaryny atlaryny aýdyň. “Qorqiz”, “Yoriltosh” operalarynyň awtorlaryny aýdyň.
4. Diňläp tomaşa eden – “Hayvonlar sultoni” operasyndaky obrazlary sanap beriň we ýadyňyzda galan heňi we aýdymalary çala ses bilen aýdyp beriň.

BERKITMEK ÜÇIN ÝUMUŞLAR

IV çärýek

1. Opera žanry haçan peýda bolupdyr?

- a) XV asyryň ahyrynda Germaniyada;
- b) XVI asyryň ahyrynda İtaliýada;
- c) XIV asyryň ahyrynda Fransiýada;
- d) XV asyryň ahyrynda Russiýada.

2. Opera žanrynyň temasyna we diline garap näçe görnüşe bölünýär?

- a) 3 görnüşe;
- b) 4 görnüşe;
- c) 2 görnüşe;
- d) 5 görnüşe.

3. Italiýaly beýik kompozitor J.Werdi näçenji ýyllarda ýaşap döredijilik edipdir?

- a) 1813–1901-nji ýyllarda;
- b) 1912–1975-nji ýyllarda;
- d) 1916–1990-njy ýyllarda;
- e) 1885–1948-nji ýyllarda.

4. Opera žanrynda döredijilik eden we dünýä ykrar eden kompozitorlary görkeziň.

- a) W.Mosart, J. Bize, P.Çaýkowskiý, Ş.Ýormatow ýalylar;
- b) W.Mosart, J. Bize, P.Çaýkowskiý, N.Rimskiý-Korsakow ýalylar;
- d) W.Mosart, J. Bize, D. Omonullaýewa, P.Çaýkowskiý ýalylar;
- e) W.Mosart, N. Narhojaýew, J. Bize, P.Çaýkowskiý ýalylar

5. Özbek sazynda birinji opera haçan döredilen?

- a) 1930-njy ýylda;
- b) 1939-njy ýylda;
- d) 1935-nji ýylda;
- e) 1971-nji ýylda.

6. Muhtar Aşrafy näçe opera döredipdir?

- a) 6 sany;
- b) 2 sany;
- d) 4 sany;
- e) 10 sany.

MAZMUNY

Sözbaşı.....	3
--------------	---

I ÇÄRÝEK

1-2-nji dersler. Orkestr. Orkestriň görnüşleri barada. Özbek halk saz gurallary orkestri we onuň üflenip çalynýan saz gurallary topary	4
Özbegistan Respublikasynyň döwlet senasy.	
Sözleri A. Oripowyňky, Sazy M. Burhanowyňky.....	6
3-nji ders. Özbek halk saz gurallary orkestriniň kirişli-kaylyp çalynýan we mizrobyly saz gurallary topary	9
Aziz ustozlar. Sözleri Tolkunyňky, Sazy S. Babaýewiňki.....	10
4-nji ders. Özbek halk saz gurallary orkestriniň kirişli-kemanly saz gurallary topary.....	13
5-nji ders. Özbek halk saz gurallary orkestriniň kakylyp çalynýan saz gurallary topary.....	15
Oltin kuz qo'shig'i. Sözleri N. Narzullayewiňki, Sazy A. Mansurowyňky.....	16
6-njy ders. Simfonik orkestr we onuň kirişli-kemanly saz gurallary topary	19
7-8-nji dersler. Simfonik orkestriň üflenip çalynýan ağaç we mis saz gurallary topary	22
Bolalarining ko'zları. Sözleri K. Atanyňky, Sazy M. Atajanowyňky.....	23
9-njy ders. Simfonik orkestriň kakylyp çalynýan saz gurallary topary.....	26
Chumoli. Sözleri R.Ishakowyňky, Sazy A. Rasulowyňky.....	27

II ÇÄRÝEK

1-2-nji dersler. Hor sungaty. Hor toparlarynyň gurluşy we görnüşleri	30
Yomg'ır yog'aloq. Sözleri F. Şaysmaýylyňky, Sazy B. Umidjanowyňky.....	31
3-4-nji dersler. Horda aýtmak üçin halk aýdymalaryny laýyklaşdyrmak	34
Boychechak. Ş. Yormatow çagalar hory üçin laýyklan.....	35
5-nji ders. Sazda wokal-simfonik žanrlar	39
O'zbekistonim. Sözleri F.Şaysmaýylyňky, Sazy Ş.Ramazonowyňky.....	39
6-7-nji dersler. Kasyda žanry. Kantanta we oratoriýalar	42
Oppoq qish-ey, oppoq qish. Sözleri P. Mömininýki, Sazy A. Warelasynýky.....	42

III ÇÄRÝEK

1-nji ders. Sahna saz eserleri	47
--------------------------------------	----

Serhetçiniň aýdymy. Sazy G. Nuryýewiňki, Sözleri N. Gurbanmyadowyňky...	49
2-3-nji dersler. Balet sungaty. Özbek baleti	51
Sumalak. Sözleri T. Bahromowyňky, Sazy Ş. Ýormatowyňky.....	53
4-5-nji dersler. Özbek tans sungaty. Özbek tans mekdepleri	55
Barkamol avlod. Sözleri M.Mürzäniňki, Sazy I.Ýoldaşewanyňky.....	56
6-nji ders. Horezm tans mekdebi.....	60
7-nji ders. Garagalpak tans mekdebi.....	61
Sumalak. Sözleri A. Obidjanyňky , Sazy H. Hasanowanyňky.....	63
8-nji ders. Sazlı drama we komediya	66
9-nji ders. Uzeir Hojibekowyň "Arshin mol-olon" sazly komediýasynyň dünýä halklarynyň sungatyndaky orny we ähmiýeti	68
Varrak. Sözleri U.Abduažimowanyňky, Sazy I.Ýoldaşewanyňky.....	69
10-nji ders. Respublikan teatrлarda çagalar üçin döredilen sazly ertekei-tomaşalar.....	71

IV ÇÄRÝEK

1-nji ders. Opera sungaty	75
Zavqing soch qaldırıg'och. Sözleri K. Atanyňky, Sazy N.Narhojaýewiňki	76
2-nji ders. Jahan opera sungatynda J. Werdiniň döredijiliginin orney we ähmiýeti.....	77
3-nji ders. W. Mozart, J. Bize, P. Çaýkowskiý, N. Rimskiý-Korsakow ýaly dünýä ykrar eden kompozitorlaryň operalary	79
Mukaddeslik. Sözleri H.Allamyadowyňky, Sazy G. Çaryýewiňki.....	80
Mähribanyň eje jan. Sözleri T.Sadykowyňky, Sazy A. Abdullaýewiňki.....	81
4-nji ders. Özbek sazynda opera žanry	82
5-nji ders. Muhtar Aşrafynyň özbek sazynyň ösüşindäki orny	84
Quvnoq Yomg'ir. Sözleri A. Obidjanyňky, Sazy A. Mansurowyňky.....	84
6-nji ders. Suleýman Ýudakowyň "Maysaraning ishi" operasy, onuň dörediliş taryhy, orny we ähmiýeti.....	87
7-8-nji dersler. Çagalar üçin operalar	88
Awaz Mansurowyň "Hayvonlar sultoni" operasy.....	89
Quyosh bilan suhbat. Sözleri H. Kaýumowyňky, Sazy A.Mansurowyňky.....	91

A.MANSUROV, D.KARIMOVA

MUSIQA

(Turkman tilida)

5-sinf uchun darslik

Qayta ishlangan 6-nashri

Terjime eden *K. Hallyýew*

Redaktor *J. Metýakubow*

Saz redaktory *G. Ganiýewa*

Çeber redaktor *K. Nurmanow*

Tehniki redaktor *T. Haritonowa*

Korrektor *J. Metýakubow*

QR sifri maksatnamaçsy *Ö Şokarimow*

Kompýuterde sahaplaýy *H. Sharipowa*

Neşirýat lisensiýasy AI № 290. 11.04.2016.

Çap etmäge 2020-nji ýylyň 07-nji iyulynda rugsat edildi.

Möçberi $70 \times 100\frac{1}{16}$. Kegli 18 şponly. Arial garniturası.

Ofset çap ediliş usuly. Şertli çap listi 5,2. Neşir listi 5,6.

1208 nusgada çap edildi. Buýurma №

Gafur Gulam adyndaky neşirýat-çaphana döredijilik öýünde çap edildi.
100128. Daškent. Labzak köçesi, 86.

www.gglit.uz

info@gglit.uz